

РОЗВІДКИ

Георгій Папакін

●

ГОСПОДАРСЬКА, ГРОМАДСЬКА ТА БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ У ДОКУМЕНТАХ ФАМІЛЬНОГО АРХІВУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)

Фамільний архів Скоропадських, який на початок ХХ ст. був одним із значних зібрань історичних та поточних документів серед багатьох інших приватних архівів відомих лівобережних родів української еліти, на жаль, досі не досліджений належним чином. У його документах відбилася та визначна роль у суспільному, політичному, громадському й економічному житті колишньої Гетьманщини, яку впевнено відігравали деякі роди історичної шляхти ще і на початку ХХ ст. Завданням нашої розвідки є показати господарську, громадську та благодійницьку діяльність останніх представників роду Скоропадських, як вона відбилася в фамільній документальній збірці. Слід зауважити, що різного роду папери, в яких віддзеркалилася ця діяльність, становили один з основних видів документів фамільного архіву Скоропадських. За нашими приблизними підрахунками, це більше половини всіх архівалій фамільного архіву, які розповідають про самого гетьмана Павла Скоропадського та його родину. Саме йому довелося зайнятися піднесенням маєтків, підупалих після непродуманих господарських експериментів батька, та продовжити вдалу економічну діяльність діда.

Але насамперед необхідно зробити застереження щодо загального майнового стану родини. Досі поширений міф про надзвичайне земельне багатство нащадків Петра Скоропадського, зокрема майбутнього гетьмана. Деякі мемуаристи навіть стверджували, що «по данным компетентных лиц, Скоропадские были третьими богачами в Российской империи», а Павлу Скоропадському «досталось такое состояние, которое обеспечивало царский образ жизни». Полягало воно «в сотнях тысяч десятин земли в разных частях России, в городских недвижимостях, в акциях различных предприятий и в свободой наличности в русских и иностранных банках»¹. Однак жодного документального підтвердження така думка не знаходить. За радянських часів для доведення великої земельної власності гетьмана зазвичай використовували відомості про сумарні володіння всього роду Скоропадських. Оскільки на початок ХХ ст. існувало не менше двадцяти представників роду, то такий підрахунок у підсумку давав справді вражаючу кількість тисяч десятин, що була у розпорядженні всього роду, але до яких родина Павла Скоропадського не мала жодного відношення.

Після смерті батька майбутнього гетьмана, розраховуючись з його боргами, родина втратила значну кількість маєтків та земель. Серед них можна назвати: Кальжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії, Духновичі, Дідове,

Мишківка, Картушин та Брезгунівка Стародубського повіту Чернігівської губернії, Сафронівка Путивльського повіту Чернігівської губернії тощо. З 1890-х в Україні родині майбутнього гетьмана належали Дунаєцький (с. Дунаєць, слобода Дунайська, села Гирин, Уланів та Княжичі), Кубарівський (хут. Кубарово), Полошківський (села Полошки та Обложки) в Глухівському повіті Чернігівської губернії, та Тростянецький маєтки (хут. Тростянець), а також Ярошівська економія в Прилуцькому повіті Полтавської губернії². Станом на 1899 р., у Тростянці, Дунайці та Кубарові нараховувалося 7.856 дес. землі, оцінених разом з усім інвентарем у 1.406.894 руб.³ Як бачимо, розміри земельних володінь не були маленькими, але їм далеко до «сотен тисяч десятин», і немає підстав стверджувати, що Скоропадські були найзаможнішими навіть у межах Чернігівської губернії. Підрахунки Г.Милорадовича, який у додатку до родовідної дворянської книги Чернігівської губернії наводив список 142 найбільших спадкових землевласників губернії, достеменно свідчать про це. Першими серед них називалися прізвища М.М.Неплюєва, М.А.Терещенка, О.А.Олсуф'єва, О.А.Постельнікової, В.А.Кочубея та ін., які володіли кількома десятками тисяч десятин землі.⁴ Скоропадські ж посідали скромні місця ближче до кінця цього списку. Після одруження Павла з Олександрою Дурново як посаг йому дісталися ще три маєтки в центральній Росії: Коврово-Зеняковське Семенівського повіту Нижегородської губернії, Пишуг-Никольське Ветлузького повіту Костромської губернії та Успенське Яранського повіту Вятської губернії. У нинішньому фамільному фонді присутні також документи про інші маєтки: Березківський, Васьківський, Григорівський, але вже в другій половині XIX ст. всі вони перейшли до інших власників. Історичні документи з контор цих маєтків за другу половину XVII - першу половину XIX ст. залишилися у фамільному архіві Скоропадських і нині складають найдавнішу частину родових архівалій: наприклад, у конторі Григорівського маєтку (села Григорівка, Голенка, Дептовка, Тиниця Конотопського повіту) найстаріші акти датовані 1679 р.⁵

Відродження добробуту родини почалося з оформлення в 1888 р., після смерті І.М.Скоропадського, опікування з боку М.Скоропадської та її швагра О.Олсуф'єва над усім фамільним майном, спадкоємцями якого стали малолітні діти Петра та Марії Михайло, Павло та Єлизавета. Спільні заходи обох опікунів дозволили вже за кілька років отримати позитивний грошовий баланс прибутків та витрат в Полошківському, Дунаєцькому та Кубарівському маєтках. Після досягнення старшим сином Михайлом повноліття (1892) формальна опіка матері закінчилася, але маєтки продовжували перебувати під спільним управлінням М.Скоропадської та її дітей (до смерті першої 1901 р.). Документи щодо такого управління маєтками відклалися не дуже значною кількістю архівалій фамільної збірки за 1888-1901 роки. Це не дає можливості детально прослідкувати всі аспекти господарської діяльності М. Скоропадської, але дозволяє скласти загальне уявлення про неї. Слід зазначити, що практично відсутні документи Ярошівської економії за весь період кінця XIX - початку XX ст. Серед представлених у фамільному фонді документів - звіти Полошківського, Дунаєцького та Кубарівського маєтків за 1888-1889, 1899-1900, Тростянецького за 1889, 1891-1893, а також Полошківського за 1887-1894, 1896-1900.

Останній з маєтків був особливим, оскільки саме тут знаходилися значні поклади порцелянової глини, вже згадані нами в розділі про Івана Скоропадського. Розроблення виявлених запасів почалося ще на початку XIX ст., а майже у промислових масштабах розгорнулося на початку 1820-х років. Тоді ця глина служила сировиною для виробів Волокитинської фабрики А.Міклашевського⁶. Проте на початку 1860-х років згадана фабрика припинила своє існування. Скоропадські почали шукати інших шляхів реалізації покладів сировини, вирішивши самостійно розпочати промислову переробку глини. Перший проект будівництва власного заводу належав ще І. Скоропадському й датований 1880 р.⁷, але на той час план залишився тільки на папері. Лише 1894 р., вже зовсім за

інших умов, розпочалося будівництво Полошківського заводу глиняних виробів⁸.

Справжню промислову розробку власних покладів глини та орендованих у сусідів, полошківських козаків та селян, започаткувала М. Скоропадська за активної участі молодшого сина. Павло 1892 р., ще перебуваючи в Пажеському корпусі, вперше розпочав переговори з провідним фабрикантом порцелянових виробів у Росії М.С.Кузнецовим, сподіваючись збувати йому полошківську глину у вигляді сировини. У листі до матері від 19 вересня 1892 р. 19-річний Павло наголошував, що був дуже обережним під час переговорів і «не дал ни малейшего понятия о количестве находящейся у нас глины, а также не намекнул о страстном желании нашем ее продать»⁹. Результат переговорів був позитивним, і вже восени відбувся продаж першої партії глини. Перебуваючи проїздом у Москві у вересні того ж року, Павло Скоропадський разом з дядьком О.Олсуф'євим та своїм управителем маєтків відвідав Кузнецова: «Дело уладилось как нельзя лучше: он дал мне письмо к своему поверенному в Петербурге, от которого я завтра получу деньги. Остальное он таким же образом передает Цехановичу»¹⁰. Обсяги продажу були досить значними - від 40 до 80 тис. пудів глини в перший рік. Таким чином, всесвітньо відома кузнецовська порцеляна вироблялася з полошківської глини, а поставляли її до Москви з чернігівського маєтку Скоропадських. Щорічні господарські угоди та листування родини Скоропадських з московським правлінням товариства порцелянових та фаянсових виробів М.С.Кузнецова та Петербурзьким порцеляновим заводом щодо продажу глини сконцентровані в окремій справі фамільного фонду¹¹.

Але продаж глини у вигляді сировини не дуже влаштував родину майбутнього гетьмана. Тому другого дихання набрала ідея її перероблення на місці. Оскільки можливостей розгорнути порцелянову фабрику на зразок колишньої Волокитинської в Скоропадських не було, виникла думка про виготовлення з глини вогнетривкої цегли. Вже навесні 1893 р., не дочекавшись офіційного завершення Пажеського корпусу, Павло поїхав до Великої Британії, де в місцевого фабриканта Гіббонса з м. Дадлі всебічно вивчав цей технологічний процес. У листі до матері від 14 квітня 1893 р. він писав про свої враження від англійських заводів, і зазначав: «На следующей неделе еду с Гиббонсом в Лондон и на другие заводы, а также на глиняные копи, для [вивчення. - Авт.] вопроса об огнеупорной глине»¹². Павло вирішив запросити через посередництво Гіббонса англійського фахівця Краффорда, якому доручити справу організації Полошківського цегляного заводу. Одночасно Павло встановив контакти з російським інженером Бровченком, характеризованим першим в листі до матері від 29 червня 1894 р. таким чином: «Этот человек состоит теперь управляющим завода огнеупорного кирпича для нужд Обуховскаго завода, он же построил все заводы Новгородской губернии, то есть и завод, о котором ты, вероятно, слышала, Вехтера, понятно, что его указания в этом деле для очень ценны»¹³. Консультації, надані таким знавцем недосвідченим фабрикантам Скоропадським, були дуже корисними, оскільки англієць чомусь запізнився з приїздом. Влітку 1894 р. він ще не прибув, і Павло заспокоював матір: «Опоздание англ[ичанина] дело не испортит, наоборот, это заставило нас глубже вникнуть в дело и сделать много полезных знакомств, например, с Бровченко...»¹⁴. Будівництво цегляного заводу в Полошках розгорнулося в другій половині 1894 - першій половині 1895 років. Про це свідчить звіт каси Полошківського маєтку щодо витрат на будівництво за серпень-жовтень 1894 р.¹⁵ На той час з Англії прибули обладнання та фахівець Краффорд, який вже в травні 1895 р. завершив будівництво. З цього приводу молодий кавалергард писав матері: «Краффорд кончил завод; делает обжиг кирпичей, которые я повезу в Петербург для продажи...»¹⁶. В Петербурзі проводилися дослідження над полошківською глиною, які довели її повну придатність як для виготовлення вогнетривкої цегли, так і для високоякісної порцеляни. Павло писав матері з Петербурга: «Опыты здесь с нашими кирпичами поразительны. Спрос, по словам И[осифа] И[гнатъевича] [Цехановича, повіреного Скоропадських. - Авт.] громадний. Только энергией и осторожностью запастись.

И дело пойдет»¹⁷.

Проте робота заводу викликала певні проблеми, в першу чергу пов'язані з неможливістю для Павла особисто вести цю справу, необхідністю натомість повністю довіритися найманим управителям. Проте вони дуже дорого коштували, зокрема англієць Крафорд, з огляду на нестаток вільних капіталів у родині. У фамільному фонді зберігається калькуляція вартості вогнетривкої цегли, підготовлена для власника заводу, яка доводить значний відсоток накладних витрат¹⁸. У другій половині 1895 р. масток Полошки потребував додатково 2,5 тис. рублів, більша частина яких мала піти на розгортання виробництва. Це змусило Павла Скоропадського в листі від 13 червня 1895 р. поставити питання руба: «Во-первых, ввиду того, что я занят, а Миша болен, я предполагаю временно прекратить производство кирпича, если по обсуждению зрелом я увижу, что оно сразу не дает дохода, во всяком случае англичанин будет казнен [очевидно, малося на увазі звільнення англійського спеціаліста, утримання якого коштувало дуже дорого. - Авт.]; во-вторых, у меня есть ввиду человек по рекомендации дирекции горного училища, который, зная и кирпичное дело, и глиняную добычу, сможет сразу заменить Стравинскаго и Крафорда за 500 р. в год»¹⁹. Взагалі листування з матір'ю свідчить про певну фінансову кризу в господарстві Скоропадських влітку 1895 р.: «...теперь наступили сроки неотложных выплат, а денег мы не знаем откуда достать...»²⁰. Це примусило Павла буквально по рублю рахувати майбутні прибутки та необхідні витрати: «...теперь нужно принять крутые меры, и нельзя жить, закинув совершенно дела, поэтому я прошу тебя, милая мама, написать все свои расходы примерно за 6 месяцев вперед; а также и доходы, я ведь понимаю, что ты теперь не в состоянии заниматься делами, так далеко и так озабоченная болезнью бедного Миши, поэтому я и хочу придти тебе на помощь»²¹. Фактично з цього часу 22-річний нащадок славетного роду взяв на себе керівництво всіма господарськими справами родини. Не зайвим буде нагадати, що саме тоді молодого корнета призначили полковим ад'ютантом, і він одночасно з родинним змушений був опановувати не менш заплутане полкове господарство. Надзвичайні заходи, вжиті ним для подолання фінансової кризи, дуже швидко дали позитивні результати, і новий завод не довелося зупиняти. Виробництво цегли вже у вересні, за словами Павла, давало блискучий результат («...опыты еще не готовы, но весьма утешительны, он [Бровченко. - Авт.] убежден, что через неделю будет хороший, чтобы [не] сказать великолепный кирпич, о чем немедленно сообщу. Тогда уже нужно будет окончательно решить этот вопрос, чтобы порядком-таки не растерять наш маленький капитал с англичанами»²²).

Традиційна розробка глиняних покладів також приносила, очевидно, не дуже великий, але стабільний прибуток. Слід підкреслити, що продаж сировини Кузнецову та його нащадкам не припинявся практично до 1917 р. За рік до смерті матері, 1901 р., Павло Скоропадський писав їй з цього приводу: «Полошковские дела по глине идут, слава Богу, благополучно; что меня радует, это то, что со всех сторон сыпется много предложений на покупку нашей глины и помимо Кузнецова, на которые мы отказываем, но это хорошо в том смысле, что Кузнецов, лучше сказать, его дети, нас не смогут уж очень прижать к стенке, как того они хотят, и что наоборот, мы им будем в этом году диктовать условия, пока они еще не выработаны. Когда я буду с ними, тогда мы вместе решим, чего нам придерживаться, я хочу на некоторые сорта глины немного поднять цену...»²³. Не буде зайвим підкреслити, що видобуток глини перебував під пильним особистим контролем майбутнього гетьмана, який отримував щоквартальні та щорічні звіти управителів маєтків про обсяги видобутку та продажу цієї сировини, і давав відповідні вказівки, які регулювали розроблення покладів²⁴.

Ще одним економічним проектом стало будівництво винокурного заводу в Кубаровому, адже цей масток був невеликим і практично не давав прибутку, крім продажу деревини. Тому єдиний вихід Павло Скоропадський побачив у традиційному для лісової Чернігівщини способі перероблення зерна на горілку,

але в промислових масштабах. На межі XIX та XX ст. цією справою зайнялась особисто Марія Андріївна, оскільки Кубарове, за попереднім негласним розподілом між дітьми і нею, вважалося її власним селом, але молодший син залишився незадоволеним її господарюванням. Він писав 1901 р.: «...видно, уж очень обжуживают тебя, если твой завод, судя по твоему письму, обходится тебе в 40 тыс.; неужели же одну перестройку здания вогнали в 15 тыс.?»²⁵. Він не відмовив матері в необхідній їй позиції (вона просила 6 тис. р.), хоча такі незаплановані витрати перекреслювали його власні плани щодо придбання молотарки для Дунаєцького маєтку. Втім, питання оновлення парку сільськогосподарських машин у своїх маєтках Павло Скоропадський вирішив за два роки, про що свідчить його листування з правлінням Акціонерного товариства «Фільверт і Федін» (Головне для Росії представництво Королівсько-угорського урядового машинобудівного заводу в Будапешті), Товариства «Еміль Ліпгарт і К^о» у Москві за 1902-1903 роки²⁶.

Формальне ведення справ у Кубаровому матір'ю не завадило Павлу надавати письмові інструкції з управління винокурним заводом, а управителю маєтку та бухгалтеру звітуватися перед ним²⁷. Після смерті Марії Андріївни 1901 р. такі розпорядження вже офіційно видавалися самим Павлом та його повіреним у справах С.Пешехоновим. Одна така книга вказівок, датована 1901-1906 роками, збереглася у фамільному фонді²⁸. Звіти, донесення, фінансові кошториси і зведення з управління Кубаровським заводом, що направлялися Павлу Скоропадському щоквартально і щорічно, датовані 1902-1907 роками, а також розпорядження власників відклалися у фонді²⁹.

Так само детально вже з молодих років майбутній гетьман занурювався в інші господарські справи родини. Насамперед це стосувалося старих маєтків з їх традиційною орієнтацією на сільськогосподарське виробництво (виращування зернових, цукрових буряків тощо). Такими були Тростянецький, Дунаєцький та, очевидно, Ярошівський маєтки. Правда, щодо останнього відсутні будь-які господарські документи, окрім однієї справи - про надходження коштів, що сплачувалися селянами за випасання їхньої худоби на землях Ярошівської економії³⁰. Але навряд чи це було основним прибутком від маєтку. Господарська спеціалізація була досить виразна, і в одному з листів до матері Павло навіть пропонував утримувати одного управителя для Тростянця і Полошків: він мав розподіляти свою увагу між маєтками залежно від пори року («...в Полошках работа только зимой, в Тростянце только летом...»³¹). Предметом продажу з продуктів родинного господарства було зерно, тютюн, вовна, деревина, виготовлені на маєткових заводах спирт і горілка, цукор, цегла, а також глина як сировина. Іншими словами, можна стверджувати, що Павло Скоропадський та його родина вели велике товарне виробництво з досить значним оборотом капіталу.

Керівництво маєтковим господарством було поставлено за молодшого спадкоємця родини на солідну, майже наукову основу. До штату головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів на початку XX ст. був введений спеціальний консультант-ревізор, до обов'язків якого входила перевірка кошторисів, наданих управителями окремих маєтків, а також оцінювання економічних перспектив певних господарських проектів. Листування з ним, його зауваження до звітів, вказівки склали кілька справ за 1901-1906 роки, коли цю посаду займав А. Шак³². Крім того, Павло Скоропадський вважав за необхідне особисто проглядати всі звітні-фінансові та господарські документи, робив до них свої зауваження і пропозиції, а також інші розпорядження щодо ведення господарства, які збиралися в спеціальні книги наказів. Такий зміст кількох справ фамільного архіву за 1900-1912 роки³³. Він навіть розробив програму доповнень і змін до системи рахівництва в маєтках³⁴. Не зайвим буде підкреслити, що для своїх управителів Скоропадський розробив спеціальні інструкції, в яких були записані їх права та обов'язки щодо господаря маєтків і своїх підлеглих. Збереглася така інструкція для головного управителя маєтків у Чернігівській та Полтавській губерніях І.В.Пецнера, датована 1901 р.³⁵ Обов'язково з ними уклалися і

відповідні угоди, за порушення умов яких передбачалося звільнення служителя³⁶. Щодо ступеня заангажованості молодого кавалергарда в справі управління маєтками доцільно підкреслити, що навіть у свій «медовий місяць», який молоде подружжя проводило в Тростянці, Павло знайшов час на зустрічі з управителями й вивчення річних звітів маєтків, про що він писав матері 29 січня 1898 р.: «Завтра приезжает Ролоф [управитель Полошківського маєтку. - **Авт.**] с которым я займусь Полошкинскими делами; относительно дел Тростянецких я пока еще откладываю свой визит к Аббе [управитель Тростянецким маєтком. - **Авт.**], так как отчет не окончен и январские ведомости тоже, это будет делаться мною после 4 февраля, времени хватит»³⁷.

Саме тростянецькі справи дуже турбували того року Скоропадських. На жаль, фінансові документи цього маєтку за кінець 1890-х років відсутні, але з родинного листування стає відомо, що влітку 1898 р. у зв'язку із звільненням управителя Аббея (Абба) постало руба питання про подальшу долю маєтку. Нагадаємо, що Тростянець був родовою садибою Скоропадських, добре впорядкованою турботами діда, Івана Михайловича, мав унікальний парк, сад та садибу. Тобто в господарському відношенні маєток не був звичайним, вимагав значних вкладень капіталу, і управитель Аббей, який звільнився влітку, з одного боку, не забезпечив очікуваного з огляду на гарний врожай прибутку, а з іншого, своїми заходами значно покращив тростянецькі ґрунти та реманент, тобто заклав основу майбутніх великих прибутків. Але після його звільнення в Михайла Скоропадського за порадами нового управителя Альбрехта народилася ідея здати всі тростянецькі землі (крім парку, нових посадок та садиби) в оренду під бурякові плантації «цукровим королям» Харитоненкам. При цьому в листі до матері він посилався на досвід «аккуратнаго, скупаго» графа К. Ламздорф-Галагана, який вже пішов на таку оренду, внаслідок чого нібито отримав значний прибуток, а стан ґрунтів після сівозміни навіть поліпшився. Михайло сподівався на отримання 14-16 тис. р. чистого прибутку. Але найголовнішим аргументом в очах старшого сина було інше: «...это избавит нас от одной крупной заботы ведения правильного хозяйства, требующаго непременно постоянного, личнаго участия, до мелочей, в ходе дела»³⁸.

На відміну від нього молодший брат не вагався, чи брати на себе такі господарські турботи. Він назвав лист Михайла з приводу оренди «дельным», але знайшов безліч аргументів «проти» і дуже мало - «за». Практично єдиним таким доказом була відсутність ризику, адже прибутки з цього маєтку ще практично не входили до родинного бюджету. З іншого боку, в листі до матері Павло запитував: «...все зависит от условий, а условия от того, нужен ли ему [Харитоненку. - **Авт.**] Тростянец для аренды или нет. Риску никакого, так как имение не заложено в банках, и мы им до сих пор не жили, но все же с такими соседями нужно быть очень осторожными»³⁹. Павла непокоїла також загроза виснаження ґрунту та довгий термін оренди (6-10 років). Врешті ця обробка зірвалася через взаємну незацікавленість, що стає зрозумілим з листа останнього до матері від 22 вересня 1898 р.⁴⁰ Для керівництва Тростянцем Скоропадські почали шукати іншого управителя замість Альбрехта. На думку Павла, ним міг бути «молодой агроном, который подчинялся бы Ролофу»⁴¹.

Слід зазначити, що молодий кавалергард продовжив традиції господарювання свого діда, а не батька. Досить згадати про турботу щодо підтримання і оновлення парку - справи всього життя Івана Михайловича. Павло Скоропадський упродовж 1902-1915 років особисто слідкував за описом садових рослин Тростянецького дендропарку, а також вимагав від управителя маєтку списку рослин, які слід було придбати для розширення цієї пам'ятки садово-паркового мистецтва⁴². Більше того, в 1889 р. там було споруджено нову оранжерею⁴³. Надалі опікуватися такими питаннями йому завадила Перша світова війна. Ним впроваджувалася найпрогресивніша на той час дев'ятипільна система землекористування, і проблеми сівозміни не були незанимаючими для Скоропадського⁴⁴. Тому не випадково вчений секретар Прилуцького товариства сільського господарства О. Агафонов присвятив

свою наукову працю дослідженню системи ведення господарства в Тростянецькому маєтку, а один з примірників цієї праці в 1901 р. подарував майбутньому гетьману⁴⁵. Завдяки вихованню, в деталях продуманому дідом, Павло з дитинства привчився до сільськогосподарської праці, міг орати, сіяти, косити і взагалі оволодів усіма тонкощами роботи на землі. Недарма вже в дорослому віці він міг здивувати управителів, здебільшого досвідчених агрономів, своїми знаннями і навичками справжнього сільського господаря⁴⁶. А на еміграції праця на присадибній ділянці у Ваннзее стала для нього, за спостереженням доньки Олени, «свого роду спортом і відпочинком»⁴⁷.

За його керуванням маєтками там продовжували вирощувати цукрові буряки, які продавали конторі корюківських цукрофаїнадного й цукроварного заводів⁴⁸, функціонували винокурний завод у Тростянці, млини в усіх селах, розводили овець, завезених ще дідом, утримували значну кількість молочних корів тощо. Сам Павло вирішив зайнятися конярством. Він обожнював коней, пам'ятав їх імена, турбувався про них. Тому не дивно, що 1903 р. молодий кавалергард звернувся до головного управління державного конярства з проханням дозволити йому організувати в Кубарові злучний пункт, що і було дозволено 17 червня 1903 р. керівником Чернігівської заводської стайні⁴⁹.

Експлуатація українських лісових маєтків (Кубарівського, Дунаєцького і частково Тростянецького) відбувалася найраціональнішим шляхом залежно від кількості та якості наявних дерев, про що свідчать відомості про розподіл лісів у цих маєтках за ділянками і породами дерев, норми вирубування лісу, укладання відповідних угод⁵⁰. Як правило, продавався перестояний ліс, а вирубування молодих дерев не допускалося⁵¹. Аналогічним чином майбутній гетьман налагодив експлуатацію російських маєтків родини Дурнових (Коврово-Зіняківське, Пишуг-Нікольське та Успенське), які були виключно лісовими дачами, впроваджувати і там раціональне лісове господарство. На жаль, сталося це не так скоро, процес введення Павла та Олександрі Скоропадських у володіння був дуже тривалим і непростим, розтягнувся в часі між 1900-1909 роками. Батько О.Скоропадської П.П.Дурново абсолютно не переймався цими маєтками, віддавши все на відкуп управителям, а сам лише отримував мінімальний прибуток від впровадженого ними хижачького вирубування дерев. У листі дружині від 30 вересня 1909 р., вперше відвідавши ці російські маєтки, Павло писав, зокрема, про Успенське: «...скажу пока, в общем имение прекрасное, из котораго можно, правильно поставив дело, выбрать массу денег, да и имение сохранить в полной целости, но Боже мой, какое безобразие делали тут управляющие и Волков, порядка ни в чем нет»⁵². Наступного року з маєтку Коврово він написав ще різкіше: «Слава Богу, что Петр Павлович передал нам эти имения, если бы он еще оставил их в своем владении лет пять, пришлось бы просто продать голую землю. С будущего года, с одной стороны, мы начнем сами хозяйственную разработку леса, которая должна значительно увеличить доход имения; в этом имении можно ее предпринять, так как Данченко, повторяю, очень дельный лесничий; с другой стороны, мы начнем искусственное возобновление леса, которое, надеюсь, лет через 10 покроет молодым лесом все те отвратительные плещи, которые устроили бывшие управляющие; в чем я главным образом виню твоего отца, это в доверии к этим мерзавцам, которые ему ввали, ввали без конца. Он рубил 40 дес. в год и имел 8 тыс.; мы же рубим 34-40 дес. и имеем 12 тыс. руб., а при хозяйственной разработке до 18-20 тыс.»⁵³.

Крім сільськогосподарських маєтків, родина Скоропадських мала нерухому власність у Прилуках (будинок, сад, млини), а також прибуткові будинки в Києві, Орлі та Москві. Нерухомість у Прилуках з 1898 р. було здано в оренду повітовій земській управі⁵⁴. Таким же чином родина Скоропадських розпорядилася і з будинками в Орлі: регулярно здавали їх в оренду в 1892-1908 роках⁵⁵. Київський будинок був споруджений ще Іваном Михайловичем Скоропадським наприкінці 1840-х років⁵⁶. Павло та його брат, якому формально належали права на це нерухоме майно, дуже опікувалися підтриманням будинку в належному стані⁵⁷. Збереглися

звіти управителів цього будинку за 1901-1905 роки⁵⁸. Московський будинок був споруджений у 80-х роках XIX ст. Збереглися листи управителя М.Рубцева про його стан, надходження та витрати коштів за 1888-1901 роки⁵⁹, а також звіти щодо управління ним у 1902-1905 роках, документи на передачу його в оренду⁶⁰. Збереглася інформація ще про один будинок - у Глухові, який згодом був проданий (за іншими відомостями, перейшов у повну власність рідної сестри Марії графині О.Олсуф'євої)⁶¹.

Певний прибуток родина отримувала у вигляді відсотків із розміщеного в банках капіталу. Це були кошти, що лишилися після смерті сестри Єлизавети і матері Марії Андріївни. За бажанням обох братів гроші були поміщені в банках, витрачалися ж тільки відсотки з них. Але доход не був значним. Варто відзначити, що про цей капітал згадувалося в частково збережених фінансових звітах тільки за 1902-1904 роки⁶².

Перша світова війна 1914-1918 років, яку генерал провів буквально від першого дня у шанцах, повністю відірвала його від господарських справ. Віднині ними мала перейматися цілком і повністю його дружина, на тендітні плечі якої звалилося ведення всього родинного господарства, турбота про дітей і навіть опікування фамільним архівом. Щодо своєї участі в господарських справах Павло Скоропадський писав з фронту в березні 1916 р.: «Я вообще так далеко [отошел] от дел за эти почти два года, мне, сознаюсь, редко приходится даже вскользь о них задумываться; старайся, Алина, не упускай их из рук...»⁶³.

Фінансові питання мали для Павла Скоропадського надзвичайне значення. Усі виплати, отримані ним від головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів, а раніше - від матері, заносилися до спеціальної записної книги, перша з яких була започаткована 14-річним пажем у 1887 р.⁶⁴ Існував також аналогічний зошит грошових витрат, розпочатий 1894 р.⁶⁵ На жаль, інших документів такого роду виявити не вдалося, крім зошита надходжень і витрат 1901 р.⁶⁶ Але з родинного листування ми знаємо, що такий облік вівся регулярно аж до 1917 р. Він ставав предметом уважного аналізу, пошуку шляхів скорочення зайвих витрат. Так, у травні 1912 р. генерал писав дружині: «Вообще я нахожу, что, не изменяя нашего образа жизни, если внимательно рассмотрим все статьи расхода, мы можем все же много сократить»⁶⁷. Не зайвим буде підкреслити, що на той час витрати чималої родини Скоропадських становили приблизно 50 тис. рублів на рік, що дуже далеко від «царского образа жизни», про який згадували деякі мемуаристи. При всіх своїх значних прибутках, пам'ятаючи приклад батька, майбутній гетьман уважно слідкував за накопиченням боргів. Він запевняв Олександрю Петрівну: «...нужно нам еще раз, когда ты приедешь, сделать большое заседание и ясно нам всем дать отчет в положении наших дел. Я положительно не желаю иметь долгов и во что бы то ни стало желаю погасить все те обязательства...»⁶⁸. Навіть в період війни ця проблема дуже непокоїла його, і в листі до дружини від 31 січня 1916 р. знаходимо такі рядки: «Посылаю тебе семьсот пять руб. (705 руб.), которые Пешехонов вывел моим долгом; если есть еще долги, пусть мне напишет, я не хочу запускать свои долги»⁶⁹.

Як загальне зауваження щодо збереженості господарсько-фінансових документів, в яких відбилася економічна діяльність Павла Скоропадського та його родини, маємо відзначити таке. У сучасному фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК наявні документи Головної контори маєтків Павла та Михайла Скоропадських (м. Санкт-Петербург) з крайніми датами 1899-1918 рр., але з лакуною за 1906-1908, дуже незначною кількістю справ (від однієї до трьох одиниць) за 1909, 1911, 1912, 1917-1918 роки. Причому основну масу архівалій цього останнього періоду становлять документи російських маєтків, а про стан справ в українських розповідають документи 13 одиниць із загальної кількості 40 справ. Наступна група справ походить з контори маєтків Павла і Михайла Петровичів Скоропадських в Чернігівській та Полтавській губерніях (крайні дати 1887-1905). Тут у незначній кількості і досить нерівномірно представлені документи

Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського, Тростянецького, Ярошівського маєтків, причому період 1902-1903 років взагалі не відбитий в цих архіваліях. Серед документів контор окремих маєтків (Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського, Тростянецького, Пищуг-Нікольського та Успенського) період кінця XIX - початку XX ст. представлений незначною кількістю архівалій: відповідно 10, 8, 10, 11, 4, 17. У нас є всі підстави говорити про те, що такий стан збереженості документів про господарську діяльність засвідчує їх постійне зберігання в маєтках. Очевидно, лише історична частина таких архівалій або ж ті, які вважалися завершеними в діловодстві чи надсилалися до Петербурга (регулярні фінансові звіти, наприклад), потрапили напередодні російської революції 1917 р. до складу петроградської фамільної збірки. Основна ж маса документів за передреволюційні роки продовжувала перебувати в місцевих конторах і загинула між осінню 1917 та груднем 1918. Тому доводиться стверджувати, що наявні справи не можуть всебічно і повністю віддзеркалити господарську діяльність Павла Скоропадського, але дають достатнє уявлення про її зміст, спрямованість і характер. Вони переконливо свідчать, що ті статки, які мала на початку XX ст. родина Скоропадських, не були успадковані від багатих предків, а стали результатом наполегливої й повсякденної праці насамперед Павла Скоропадського, який глибоко вникав у всі деталі господарського життя своїх маєтків, фабрик та заводів, прибуткових будинків. Без перебільшення можна стверджувати, що він став одним з тих справжніх господарів, для яких близько знайомими були сільське господарство, а також промислове виробництво, збут сировини та виробленої продукції.

Отримані кошти, звичайно, йшли на задоволення потреб аристократичної родини, слугували підтриманню гідного рівня життя. Побут в столиці, придворна кар'єра, служба в елітних гвардійських частинах вимагали надзвичайних витрат. З родинного листування бачимо, що фінансові проблеми були знайомі Скоропадським. Прибутків не завжди вистачало: ми вже писали про кризу 1895 р.; майже аналогічна ситуація склалася в 1909-1910 роках. Але родина завжди знаходила можливість для ведення благодійницької діяльності, яка була невід'ємною частиною її життя, сталою фамільною традицією.

Тут слід згадати засновника роду гетьмана Івана та його дружину Настасію, які були відомими благодійниками, і заснували в Глухові при побудованій гетьманом Анатасіївській церкві першу в Україні лікарню для бідних з богадільнею⁷⁰.

Знаними благодійниками та меценатами були дід Павла Скоропадського, його батько, мати й тітка Єлизавета (в шлюбі Милорадович)⁷¹. Так, документи, що відклалися в фамільному фондї, свідчать про надання першим з них свого будинку в Прилуках для чоловічої прогімназії⁷², фінансову підтримку міського жіночого училища⁷³. Саме за це, а також за внесення цінних пропозицій, що домогли вирішити питання водопостачання Прилук у 1875 р., на початку 1880-х років І. Скоропадський був удостоєний звання «почесного громадянина м. Прилук»⁷⁴. За свою громадську та благодійницьку діяльність аналогічне звання «почесного громадянина м. Погар» мав П.І. Скоропадський⁷⁵. Головне управління Товариства опіки над раненими та хворими визнало за можливе нагородити його 1879 р. знаком Червоного Хреста за постійну грошову допомогу товариству⁷⁶. Одночасно такий саме знак отримала його дружина Марія⁷⁷. Її благодійницька діяльність поширювалася на рідну Чернігівщину, де її обирали неодноразово кураторкою жіночої прогімназії в Прилуках, кількох народних училищ та шкіл грамотності⁷⁸. Разом з тим вона була членом комітету Товариства допомоги бідним у Петербурзі⁷⁹. Свідченням різнобічних добродійних заходів матері майбутнього гетьмана були також численні подяки, що надходили до неї⁸⁰.

Павло Скоропадський успадкував цю фамільну рису. Вже 1901-1902 років його обирають куратором народних училищ, розташованих у Чернігівській губернії⁸¹, а пізніше - Ярошівського земського училища⁸². Зрозуміло, що такі призначення не

були лише даниною поваги до відомого земляка, а насамперед накладали на куратора обов'язки піклуватися про матеріальне забезпечення та утримання вчителів згаданих училищ. До нього та його дружини Олександри постійно надходили звернення щодо матеріальної допомоги від благодійних товариств, установ та окремих людей, і, як свідчать документи фамільного фонду, Скоропадські дуже рідко відмовляли їм⁸³. Окремо слід відзначити пожертви Павла Скоропадського на церковні потреби, підтримання церков на Чернігівщині, відзначені в 1904-1907 роках спеціальними грамотами з благословенням Святійшого Синоду Російської православної церкви⁸⁴. Для характеристики масштабів благодійництва нащадка гетьманського роду варто згадати і ту допомогу, яку він вважав за необхідне надавати нужденним солдатам і навіть офіцерам очолюваних ним військових підрозділів: 20-ого драгунського Фінляндського полку, лейб-гвардії кінного полку тощо⁸⁵.

Документи господарської діяльності Павла Скоропадського складають значний пласт архівалій фамільної збірки і переконливо засвідчують його активну роль в управлінні складним родинним господарством уже з молодих років. Уже на початку 1890-х років він добровільно взяв на себе всі господарські турботи і зробив все необхідне для організації раціонального ведення господарства. П.Скоропадський був не лише землевласником: документи фамільного архіву відзеркалюють його підприємницьку діяльність, будівництво заводів у Полошках та Кубарові, проведення торговельних операцій з реалізації продуктів сільськогосподарства і виробництва. Той статок, який мала родина перед Першою світовою війною, був наслідком цілеспрямованої і наполегливої економічної діяльності майбутнього гетьмана. На жаль, у складі нинішнього фамільного фонду представлені далеко не всі документи такого гатунку, оскільки значна їх частина була втрачена після 1917 р. під час погрому родинних маєтків Скоропадських.

Отримані внаслідок раціональної експлуатації маєтків кошти витрачалися не тільки на потреби родини. Вони були підґрунтям благодійницької діяльності, якою займалися безпосередні предки Павла Скоропадського, він сам та його дружина. Вони допомагали нужденним як через офіційні канали (доброчинні товариства, громадські інституції), так і в індивідуальному порядку, а також фінансували освітні сільські заклади. Свідчення благодійницької діяльності нащадка гетьманського роду розкидані по численних справах фамільного архіву.

Джерела та література:

- 1 ЦДАВО, ф. 4547, оп.1, спр. 1, арк. 70.
- 2 ЦДІАК, оп.1, спр. 449, арк. 1-8.
- 3 Там само, арк. 2.
- 4 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговскаго дворянства. - Т.1. - СПб., 1901. - С. XVI-XVII.
- 5 Див.: ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 734, арк. 2-7.
- 6 Z. Фабрика фарфора Миклашевскаго// Киевская Старина. - 1894. - Т. XLVII, №11. - С.309-310.
- 7 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 562.
- 8 Там само, спр. 441.
- 9 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 70-72.
- 10 Там само, арк. 1.
- 11 Там само, оп.1, спр. 819.
- 12 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 87зв.
- 13 Там само, арк. 104зв-105.
- 14 Там само, арк. 104зв.
- 15 Там само, оп.1, спр. 441, арк. 2-9.
- 16 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 125.
- 17 Там само, арк. 105.
- 18 Там само, оп.1, спр. 1435, арк. 1-4.
- 19 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 133зв.
- 20 Там само, арк. 123.
- 21 Там само, арк. 136.
- 22 Там само, арк. 118-119.
- 23 Там само, арк. 72зв.-73.

- 24 Див.: ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 425, 429, 433, 434, 438 -442, 445, 480, 564, 565, 604, 605, 622, 640, 641, 654, 661, 676, 679, 688, 837, 840, 841.
- 25 Там само, оп.2, спр. 163б, арк. 95.
- 26 Там само, оп.1, спр. 507, арк. 2-17.
- 27 Там само, спр. 584, 587, 796.
- 28 Там само, спр. 585.
- 29 Там само, спр. 602, 603, 620, 635-637, 651-653, 799, 801.
- 30 Там само, спр. 703.
- 31 Там само, оп.2, спр. 163б, арк. 20.
- 32 Там само, оп.1, спр. 506, 576, 576, 619, 799.
- 33 Там само, спр. 505, 573, 579, 585, 593, 667, 710, 714, 792, 796, 799, 838, 839, 846.
- 34 Там само, спр. 579, арк. 5-9.
- 35 Там само, спр. 712, арк. 1-22.
- 36 Там само, спр. 502.
- 37 Там само, оп.2, спр. 163в, арк. 6зв.
- 38 Там само, спр. 163а, арк. 213-214.
- 39 Там само, спр. 163в, арк. 12-12зв.
- 40 Там само, арк. 23-24.
- 41 Там само.
- 42 Там само, оп.1, спр. 609.
- 43 Там само, спр. 428, арк. 1-2.
- 44 Там само, спр. 608, арк. 23.
- 45 Там само, спр. 852.
- 46 Скоропадський П. Спогади. - С. 383.
- 47 Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Переклад з нім. Г. Сварник. - Львів: Літопис, 2004. - С. 414.
- 48 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 448; оп.2, спр. 1440.
- 49 Там само, спр. 511, арк. 10.
- 50 Там само, спр. 578, 569, 578, 598, 614, 627, 630, 631, 648, 678.
- 51 Там само, оп.2, спр. 1476, арк. 1-7.
- 52 Там само, спр. 692, арк. 32-32зв.
- 53 Там само, арк. 48зв.
- 54 Там само, оп.1, спр. 484, арк. 1-6.
- 55 Там само, спр. 552, 568, 611, 625.
- 56 Там само, спр. 331, арк. 3-9.
- 57 Там само, спр. 483, 595.
- 58 Там само, спр. 594, 657.
- 59 Там само, оп.2, спр. 1405.
- 60 Там само, оп.1, спр. 575.
- 61 Там само, оп.2, спр. 1425, 1429.
- 62 Там само, оп.1, спр. 597, 615, 629.
- 63 Там само, оп.2, спр. 696, арк. 21.
- 64 Там само, спр. 1432.
- 65 Там само, спр. 1436.
- 66 Там само, спр. 1444.
- 67 Там само, оп.2, спр. 693, арк. 82.
- 68 Там само, арк. 85зв.
- 69 Там само, спр. 696, арк. 8зв.
- 70 Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. - К.: «Техніка», 1999. - С. 144.
- 71 Д. Д-ко [Дорошенко Д.] Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (до 35-х роковин її смерті)// Хліборобська Україна. - Т.? . - №?. - С. 284-288.
- 72 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 327, арк. 7-10.
- 73 Там само, спр. 328, арк. 25-27.
- 74 Там само, спр. 337, арк. 3.
- 75 Там само, оп.2, спр. 1007, арк. 19.
- 76 Там само, спр. 1009, арк. 1.
- 77 Там само, спр. 1017, арк. 1.
- 78 Там само, спр. 1018, арк. 1; спр. 1021, арк. 1; спр. 1022, арк. 1-6.
- 79 Там само, спр. 1020, арк. 1.
- 80 Там само, спр. 1339, арк. 1-25; спр. 1340, арк. 1-17.
- 81 Там само, спр. 1054, арк. 1-5.
- 82 Там само, спр. 1059, арк. 1-7.
- 83 Там само, спр. 1358-1361.
- 84 Там само, спр. 1363, арк. 1-15.
- 85 Там само, спр. 1370, 1371, 1373, 1374.

«У ЛЮДЕЙ З'ЯВИЛАСЬ НАДІЯ...»

(До 50-річчя XX з'їзду КПРС)

50 років минуло з того часу, як сталася безпрецедентна подія в історії Радянської держави: в московському Кремлі за зачиненими дверима, але з офіційної трибуни, пролунали слова викривальної доповіді, яка фактично стала «символом» XX з'їзду КПРС та, мабуть, і всього 1956 року. Стосувалася закрита доповідь Сталіна - «вождя і батька всіх народів», людини, навколо якої ще за її життя було створено ореол, якої боялись і яку любили одночасно. Парадокс цієї події ще й в тому, що шокуючі для багатьох учасників з'їзду слова пролунали з вуст особи, так би мовити, «системної», - політичного діяча, кар'єрне зростання якого припало саме на сталінські часи. Зрештою, радянська система не була б собою, якби не примусила населення великої країни за одну лише добу «забути» той образ Сталіна, який культивувався не одне десятиліття, і повірити в новий, створений нашвидкоруч за кілька годин, поки читалась доповідь.

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 року Перший секретар ЦК КПРС М.С.Хрущов у доповіді «Про культ особи і його наслідки» «роз'яснив» делегатам XX з'їзду партії, що «...возвеличування однієї особи, перетворення її в якусь надлюдину, що має надзвичайні якості, подібно до бога» неприпустиме. «Ця людина ніби все знає, все бачить, за всіх думає, все може зробити; вона непогрішима в своїх вчинках. Таке уявлення про людину, і, говорячи конкретно, про Сталіна, культивувалось у нас багато років»¹, - ці слова доповідача дають чітке уявлення про «образ-до» Сталіна, який був частиною колективної свідомості радянського народу, або, скоріше, несвідомою, сліпою вірою.

У народній свідомості домінував насаджуваний засобами масової пропаганди і мистецтва героїзований, плакатний, іконописний образ Сталіна. В цьому контексті доречно навести рядки з поеми О.Т.Твардовського «Дали»:

Когда кремлевскими стенами
Живой от жизни огражден,
Как грозный дух он был над нами,
Иных не знали мы имен...²

Тому «для більшості з іменем Сталіна було пов'язане особливе місце нашої держави на світовій арені, впевненість в подоланні труднощів, бід. «Він все зможе, знайде єдине правильне рішення», - так звикли вважати, так думали, таким утвердився феномен цієї особи - вище бога, ближче батька і матері, єдиний в своєму роді»³.

Доповідь прочитана. Присутнім у залі делегатам було представлено на суд (хоча перш ніж осудити, треба було усвідомити) новий образ Сталіна - «образ-після». «Сталін надто грубий»⁴, він «проявляв повну нетерпимість до колективності в керівництві і роботі, допускав грубе насилля над усім, що не тільки суперечило йому, але що здавалось йому, при його примхливості і деспотичності, таким, що суперечило його уявленням. Він діяв ... шляхом нав'язування своїх уявлень, шляхом вимог безумовного підкорення його думці. Той, хто чинив опір цьому і намагався доводити власну точку зору, свою правоту, той був приречений на виключення із керівного колективу з наступним моральним і фізичним знищенням»⁵. А якщо додати до цього факти, що стосувались репресій, порушення ленінських принципів керівництва, некомпетентності Сталіна як військового головнокомандувача б та ряд інших, то маємо особистість, зовсім протилежну тій, яку знали до 1956 року.

Сьогодні складно уявити, що могли відчувати присутні на закритому засіданні, а пізніше - мільйони простих людей. «Десталінізація згори» або «десталінізація по

вертикалі» зумовила певний дисонанс у свідомості. Для прикладу: психологами доведено, що перше уявлення про людину складається протягом перших 3-5 хвилин спілкування і потім його дуже складно змінити, практично неможливо. Якщо ж взяти до уваги, що «образ-до» Сталіна формувався (точніше - формували) «трохи» довше, то стає очевидним: часу усвідомити нову правду треба було більше.

О. І. Аджубей згадує: «...рік цей (1956) був сповнений тривоги і ми металися, не знаходячи відповіді на багато питань, - немає такої відповіді й досі. Це сьогодні декому здається, що ми могли і зобов'язані були в одну мить змінити свою суспільну свідомість. «Мить» затяглася на десятиліття...»⁷

Оскільки фундаментальних основ системи доповідь «Про культ особи...» не торкнулася, а отже, основні риси адміністративно-командного стилю управління зберігалися, то нікого в керівництві ані партії, ані держави не цікавило, що думали або відчували люди. Доповідь була сприйнята як план дій.

У тисячі партійних організацій по всьому Радянському Союзу були розіслані «червоні книжечки» із вказівкою «для службового використання». Шляхом читання тексту доповіді на зборах партійних осередків різного рівня громадськість знайомила з доленосними висновками партії щодо культу особи в житті радянської держави і Комуністичної партії. Так розпочалася масштабна десталінізація.

Метою даної статті є аналіз пропагандистських заходів, спрямованих на десталінізацію радянської системи на території Чернігівщини.

Поки що ця тема не здобула належного висвітлення в науковій літературі, хоча вже з'явилися окремі праці. Зокрема, у 2001 році була опублікована стаття Олександра Уманця «Початок «десталінізації» на Чернігівщині»⁸, в якій на основі архівних матеріалів висвітлено процес ознайомлення населення з постановою ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків».

У вітчизняній історії найповніше тема десталінізації в Україні досліджена в працях В.Барана та В.Даниленка⁹.

Почалася десталінізація і на Чернігівщині. В «Деснянській правді» від 14 лютого 1956 року на першій сторінці говорилося: «Сьогодні в Москві відкривається ХХ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу... Рішення з'їзду ввійдуть в історію, стануть бойовою програмою дій для всіх радянських людей»¹⁰. Як бачимо, автор пафосних, на перший погляд, рядків певною мірою виявився правим.

Слід зазначити, що за канонами системи «десталінізація» йшла по відпрацьованій схемі, що можна прослідкувати за публікаціями в пресі. Ще 26 лютого 1956 року «провінційна» «Деснянська правда» повідомила про те, що 25 лютого в Кремлі закінчив свою роботу ХХ з'їзд КПРС¹¹ (ясно - ні слова про «таємну» доповідь), і тільки 3 липня на першій сторінці - «Документ великого історичного значення» (Постанова Центрального Комітету КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків»)¹².

Отже, через кілька місяців після завершення роботи ХХ з'їзду КПРС пересічний мешканець Чернігівщини мав змогу ознайомитися з другим за значущістю документом щодо питання «культу особи». І хоча доповідь вважається секретною, в пресі (в досить загальних рисах) йшла мова про «культ особи». Критика культу особи була названа сміливою і принциповою¹³.

Відтак можна вважати, що одним із важливих засобів реалізації ідеологічно-пропагандистського аспекту десталінізації стала місцева преса.

Час від часу в місцевих газетах з'являлися повідомлення про хід обговорення «секретної» доповіді на партійних зборах. Оскільки повний її текст з'явився в «Известиях ЦК КПСС» лише 1989 року¹⁴, то фактично єдиним способом ознайомлення комуністів з доповіддю було читання її з «червоних книжечок» на зборах. Партійні організації області знайомили з доповіддю Першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова комуністів, а також безпартійний актив¹⁵. Десталінізація на практиці набувала рис тотальної, «проникала» в різні сфери життя суспільства. Так, у доповіді про виконання постанови бюро Чернігівського обкому КП України

від 12 квітня 1956 року «Про стан роботи кафедри марксизму-ленінізму Чернігівського педінституту» зазначалося: «Ще раз були переглянуті плани навчання роботи викладачів у світлі рішень XX з'їзду і внесені відповідні зміни і доповнення в тематику, а також в рекомендовану літературу. Кафедра звернула увагу викладачів на зв'язок навчального матеріалу з рішеннями XX з'їзду партії, зокрема на роз'яснення таких важливих теоретичних питань про мирне співіснування двох систем, про можливість відвернення війн у сучасну епоху, про форми переходу різних країн до соціалізму, особливо на показ керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, вирішальної сили народних мас в історії і на боротьбу з пережитками культу особи»¹⁶. І далі: «До нового навчального року переглянуто учбово-методичні посібники і переобладнаний кабінет марксизму-ленінізму в світлі рішень XX з'їзду Партії і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків»¹⁷. Не обійшло «світло рішень» XX з'їзду й інший вищий навчальний заклад Чернігівщини. «Вже на початку березня 1956 року в інституті (Ніжинський педагогічний інститут) проведена нарада деканів факультетів і керівників кафедр інституту. На нараді прийнято рішення про перегляд навчальних програм, підручників та посібників, що ними користуються викладачі і студенти, про написання на програми і підручну літературу коротких зауважень щодо змін у зв'язку з матеріалами XX з'їзду КПРС, спрямовуючи їх проти пережитків культу особи, поширення якого принижувало роль колективного керівника партії»¹⁸.

З наведених вище фактів можна зробити висновок, що ідеологічна «обробка» молоді була визнана першочерговим завданням. Природно, молоді люди менше знали Сталіна і, що напевно, їхня свідомість краще піддається впливу та навіюванню.

Вивчення доповіді тов. М.С.Хрущова про культ особи і його наслідки проведено було також з директорами, завучами шкіл, вчителями історії, робітниками культурно-просвітницьких установ, а також на зборах активу колгоспів, підприємств, установ¹⁹.

Як правило, обговорення доповіді на зборах не проводили. Після читання тексту (приблизно 4 години) всі вставали і розходились²⁰. Усе ж реакція на почуте ніяк не могла бути однаковою. Хрестоматійним став епізод, що трапився безпосередньо на XX з'їзді КПРС: «Приголомшені делегати і запрошені ветерани партії в повному мовчанні слухали доповідь, лише іноді перебиваючи доповідача вигуками здивування та обурення. Кілька чоловік відчували себе погано, і їх вивели або винесли із зали»²¹. В деяких аудиторіях звучали вимоги відкрити обговорення. Кілька людей в різних кінцях СРСР, повернувшись додому після почутого, покінчили життя самогубством²².

На Чернігівщині реагували по-різному. Наприклад, після озвучення тексту доповіді в Ніжинському міськкомі КП України кілька комуністів у своїх виступах гаряче схвалили рішення XX з'їзду як правильні, визнали правильною лінію з'їзду на рішучу боротьбу проти культу особи²³. А в доповідній записці про хід вивчення та роз'яснення рішень і матеріалів XX з'їзду КПРС в Чернігівській області від 11 квітня 1956 року зазначалось, що в усіх партійних організаціях комуністи, комсомольці, безпартійні у своїх виступах із задоволенням відзначили, що ЦК КПРС правильно і своєчасно виступив проти культу особи²⁴.

Проте навряд чи можна вважати такі заяви на зборах стовідсотково усвідомленими і щирими. Скоріше за все, це говорилося на рівні умовного набутого рефлексу за принципом: «Партія сказала - надо, комсомол ответил - есть». І зрозуміти таку поведінку неважко, врахувавши ту історичну дійсність (адже то був тільки 1956-й).

Не обходилося і без інцидентів. Так, «при ознайомленні комуністів і безпартійного активу з доповіддю М.С.Хрущова мали місце серйозні недоліки. Деякі парторганізації не врахували складу дійсного безпартійного активу, який треба було ознайомити з доповіддю. Тому були випадки, коли на збори активу

пробирались люди, які нічого спільного не мали з цим активом, які по-своєму витлумачували зміст доповіді. В промартілі «Паризька комуна» (м. Чернігів) під час читання доповіді тов. Хрушова в «червоний куток» зайшов робітник артлі, який, прослухавши частину змісту доповіді, схопився і зірвав портрет Й.В.Сталіна, назвавши при цьому Сталіна бандитом»²⁵. У військово-авіаційному училищі після ознайомлення комуністів і комсомольців з доповіддю була вчинена хуліганська дія щодо портрета Й.В.Сталіна. В одному із класів на стенді «Озброєні Сили Радянського Союзу» на портреті Сталіна були проколоті очі. В ряді колгоспів, установ, шкіл були випадки зняття портретів Сталіна»²⁶.

Такі факти свідчать, що «десталінізація згори» дійшла і до «низу». Враховуючи, що за подібний запал та «ентузіазм», скажімо, чотирма роками раніше людина в кращому випадку отримала б 25 років заслання, певно, справді «колесо історії, що звично поскрипувало в повільному погойдуванні, раптом зробило перший помітний оберт і закрутилось...»²⁷.

І хоча десталінізація відбувалася в рамках Системи та за її канонами, не можна відкидати той факт, що певною мірою люди відчували зміни в суспільному житті. Зміни, які настали і які ще могли відбутись. Пряме тому підтвердження - це ті запитання, що лунали після прослуховування на зборах «секретної» доповіді. Запитання конкретні, але зовсім не прості для відповіді. Наприклад, після ознайомлення з доповіддю комуністи партійних організацій Батуринського району поставили ряд запитань: як могли миритися з такою поведінкою Й.В.Сталіна інші члени ЦК? Як бути з портретами Й.В.Сталіна і найменуванням колгоспу його іменем?²⁸ В Новобасанському районному комітеті КП України цікавились, чи будуть зняті з бібліотечного обліку твори Сталіна і чи можна посилатись у доповідях на висловлювання Сталіна? ²⁹ У партійних організаціях Дмитрівського району присутні на зборах питали: чи вважати Сталіна ворогом народу? Чому не порушувалось питання про культ особи на XIX з'їзді партії? ³⁰ По Малодівицькому району: чому тов. Ворошилов, Каганович, Маленков та інші не вживали ніяких заходів і не сповістили про культ особи Й.В.Сталіна і його наслідки? Чому старі члени Політбюро ЦК КПРС тільки зараз про це почали говорити? Чим можна гарантувати, що це не повториться у майбутньому? Чи немає в обнародуванні доповіді Хрушова такої політики, щоб приписати собі заслуги, які були у Сталіна? ³¹ Крім того, люди цікавились, чи не пов'язане лихо народу в 1933 році з культом особи? ³² А також - якою була роль Сталіна у Великій Вітчизняній війні як міністра оборони СРСР? ³³ Чи буде змінена Конституція, складена під керівництвом Сталіна? ³⁴ Помилки, зроблені Сталіним за останні 20 років, переважають його заслуги чи ні? ³⁵ Як розраховує ЦК КПРС вести боротьбу проти наслідків пропаганди культу особи на місцях? І чим викликане обнародування доповіді М.С.Хрушова «Про культ особи і його наслідки»?³⁶

У документах, в яких міститься інформація про хід зборів, зазначається, що відповіді на всі поставлені запитання були дані в розрізі доповіді тов. Хрушова М.С. XX з'їзду КПРС³⁷. Проте якими конкретно були ці відповіді (або хоча б приблизний їх зміст), не згадується. А відповіді за тих обставин були вкрай необхідні.

Дати уявлення про особливості реакції людей на доповідь-«бомбу» можуть, крім архівних документів, спогади сучасників. Згадує колишній секретар райкому комсомолу Понорницького району Станіслав Коваль: «З текстом доповіді «Про культ особи...» я ознайомився особисто, адже коли проводилися партійні збори з цього питання у нас в районі, я здавав сесію в Харківському інституті. Коли повернувся додому (це було вже влітку), книжечку - формату приблизно А4 і обсягом десь до 15 сторінок - в червоній обкладинці взяв в райкомі партії під підпис. Ознайомившись із змістом, був дуже вражений та схвилюваний, бо нелегко було повірити у все ТЕ...

У серпні 1956 року довелося бути присутнім на пленумі райкому партії - тоді зачитували доповідь. Про реакцію аудиторії на почуте можу сказати: слухали з цікавістю. Звісно, позитивне ставлення до засудження культу було неодностайним.

Негативні відгуки також лунали.

Зараз пишуть, що дехто тоді, у 1956-му, після того, як була зачитана доповідь на зборах, покінчив з життям. Не знаю. Може, в «верхах» щось і було, але на нашому рівні нічого подібного не траплялося. Скоріше навпаки: у людей з'явилась надія... З іншого боку - злість була в душі і в серці через те, що всього цього могло б і не бути...»³⁸.

Як бачимо, «секретна» доповідь не була великим секретом, оскільки за певних умов з нею можна було ознайомитись навіть в індивідуальному порядку. Що ж до обговорень «політичної події № 1», так би мовити, «на кухні», то тут люди поводити себе ще дуже і дуже стримано. Сформована за сталінських часів життєво важлива необхідність (у прямому значенні) або (і) гіркий досвід примушували тримати власну думку при собі, яким би ставленням до політичних нововведень вона не характеризувалась. «В подібних речах не заведено було бути відвертим. Загалом схвалюючи політику викриття культу особи, говорити намагалися в межах дозволеного (хоча де завершувались ці межі?). Причина такої стриманості проста - люди боялися повторення. А отже, для них то було питання життя»³⁹.

Так проходило ознайомлення громадськості з найважливішим документом від 1956 року. Та був ще один, не менш важливий для реалізації політики десталінізації. Це постанову ЦК КПРС від 30 червня 1956 року «Про подолання культу особи і його наслідків».

У «Правде» ця постанова була опублікована 2 липня, в «Деснянській правді» - 3 липня 1956 року⁴⁰.

Вже 2 липня за рішенням бюро Чернігівського міськкому партії була проведена нарада секретарів первинних партійних організацій міста. Після зачитання партдокумента секретар Чернігівського обкому КП України Шевчук і секретар міськкому КП України Косухін дали роз'яснення і настанову, як краще організувати і проводити роботу по його вивченню⁴¹.

Секретарям первинних партійних організацій було запропоновано негайно провести наради з агітаторами, зачитати їм вказану постанову ЦК КПРС і доручити текстуальне читання і роз'яснення її серед робітників і службовців міста. Цю роботу, як вказувалося в надісланій інформації 4 липня 1956 р. міськкомом КПУ Чернігівському обкому КПУ, належить доручити підготовленим комуністам, котрі в змозі дати вичерпні відповіді на запитання, що виникатимуть⁴².

Було запропоновано після проведення читання й ознайомлення з постановою в усіх парторганізаціях міста провести відкриті партійні збори з порядком денним: «Про постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Був складений графік проведення цих зборів і виділено доповідачам підготовлених комуністів, членів міськкому і обкому партії⁴³.

Робота з реалізації намічених планів проводилась динамічно. Вже 3 липня у первинних парторганізаціях Чернігова почалося роз'яснення вказаної постанови. Так, на фабриці музичних інструментів 3 липня було проведено розширене засідання партійного бюро за участю партактиву. Протягом 3-4 липня читання постанови проведено в 10 цехах для 880 робітників⁴⁴. Детальну інформацію щодо проведення аналогічної роботи на інших підприємствах Чернігова можна знайти у статті Олександра Уманця.⁴⁵

18 липня «Деснянська правда» в постійній рубриці «Партійне життя» повідомила про проведені збори пропагандистів та агітаторів м.Чернігова. Вказувалося, що на зборах були присутні приблизно 450 чоловік. Нижче наводилась доповідь про постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» та завдання, що випливають з цієї постанови, з якою виступив секретар обкому КП України т. Шевчук. Відзначаючи величезне історичне значення постанови, доповідач сказав: «Радянські люди бачать, що партія за останні роки рішуче усуває наслідки культу особи в усіх галузях партійного, державного, господарського і культурного будівництва... На підприємствах і будовах, в установах і МТС, в колгоспах і радгоспах Чернігівщини триває обговорення постанови ЦК КПРС, в якому беруть

участь найширші маси трудящих міст і сіл...

Треба сказати, що порушення ленінських принципів партійного та радянського керівництва мали місце і в Чернігівській обласній партійній організації.

У деяких районах: Бахмачі, Куликівці, Новій Басані - нерегулярно скликалися пленуми райкомів партії. ...На бюро обкому партії серйозно критикували секретаря Сосницького райкому КП України т. Волжанського, який допускає негідні вчинки, нетерпимо ставиться до тих, хто виступає з критичними зауваженнями, заохочує підлабузництво. Великі хиби є в стилі керівництва заступника голови облвиконкому т. Березняка, начальника обласного управління сільського господарства т. Березового. ...Деякі керівники стають на шлях голого адміністрування, глибоко не вникаючи в справи...»⁴⁶. До відома присутніх було доведено, що в ряді районів порушувалися строки скликання сесій районних рад депутатів трудящих, що депутати недостатньо залучаються до участі в роботі рад.

Майже всі, хто виступав на подібних зборах, схвалювали постанову ЦК КПРС⁴⁷. Хоча за новизною змісту інформації цей документ явно поступався «секретній» доповіді, був менш резонансний, тим більше, що в постанові культ особи визначав як «пройдений етап в житті радянської країни»⁴⁸, десталінізація тривала, постійно демонструючи свою «підзвітність» Системі. Адже важко уявити, що про ті «хиби в керівництві», про які відверто заговорили на зборах влітку 1956-ого, раніше ніхто не знав. Звичайно ж, знали. Та й як тут не скажеш про це, коли «нагорі» ясно дали зрозуміти: культ особи - це неправильно. Звідси і маємо «порушення ленінських принципів партійного і радянського керівництва в Чернігівській облпарторганізації», своєрідні спроби викриття «культиків» вождів місцевого рівня - секретарів райкомів партії, деяких керівників Чернігівських підприємств. Навіть формулювання, на зразок «нетерпиме ставлення до тих, хто виступає з критичними зауваженнями», «грубо поводить з підлеглими», нагадують про доповідь на найвищому рівні.

Проте сказана вголос правда (нехай дозована і вибіркова) максимально можливо вплинула на подальший хід історії. Суспільство, «знайомлячись» з власним минулим, звикало до умов післясталінського устрою, поступово руйнувався міф про «непогрішимість» партії, створюючи передумови для лібералізації духовного і культурного життя.

Джерела та література:

1. Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3. - С. 128.
2. Цит. за: В. Я. Лакшин. «Новый мир» во времена Хрущева: Дневник и попутное (1953 - 1964). - М., 1991. - С. 32.
3. А. И. Аджубей. Крушение иллюзий. - М., 1991. - С. 93.
4. Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3. - С. 130.
5. Там само. - С. 131 - 132.
6. Там само.
7. А. И. Аджубей. Указ.соч. - С. 181.
8. Уманець О. . Початок «десталінізації» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 2001. - № 3. - С. 96 - 100.
9. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 - 1980-ті рр.). - Том 13. - К., 1999. - С. 64 -73; В.К.Баран. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 -1985 рр. - Львів, 1992. - С. 13 - 20.
10. Десяняська правда. - 1956. - 14 лютого.
11. Десяняська правда. - 1956. - 26 лютого.
12. Десяняська правда. - 1956. - 3 липня.
13. Там само.
14. Див.: Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3.
15. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - П-470, оп. 9, спр. 391, арк. 30.
16. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 385, арк. 75.
17. Там само. - Арк. 79.
18. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 391, арк. 16.
19. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 99.
20. Медведев Рой. XX съезд КПСС: до и после // Преподавание истории в школе. - 2000. - № 7. - С. 26.

21. Там само. - С. 25.
 22. Там само. - С. 26.
 23. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 200.
 24. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 391, арк. 30.
 25. Там само.
 26. Там само. - Арк. 31.
 27. Лакшин В.Я. Указ. соч. - С. 5.
 28. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 88.
 29. Там само. - Арк. 90.
 30. Там само. - Арк. 96.
 31. Там само. - Арк. 99.
 32. Там само. - Арк. 109.
 33. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 88.
 34. Там само. - Арк. 107.
 35. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 91, арк. 31.
 36. Там само. - Арк. 32.
 37. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 88.
 38. Спогади С.Ковалю (з березня 1956 по березень 1957 рр. - кандидат в члени Комуністичної партії України, з березня 1957 року - член партії) // З особистого архіву автора.
 39. Там само.
 40. Деснянська правда. - 1956. - 3 липня.
 41. О. Уманець. Початок «десталінізації» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 2001. - № 3. - С.
 42. Там само. - С. 97.
 43. Там само.
 44. Там само.
 45. О. Уманець. Вказана стаття.
 46. Деснянська правда. - 1956. - 18 липня.
 47. О. Уманець. Вказ. стаття. - С. 98.
 48. Деснянська правда. - 1956. - 3 липня.
-

Раїса Воробей

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ У СИСТЕМІ ГУБЕРНСЬКИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

Серед установ, що підпорядковувалися губернатору, були і прикази громадської опіки.

Прикази громадської опіки у першій половині ХІХ ст. продовжували залишатися установами з дуже широкими й різноманітними завданнями. У законах Росії особливо підкреслювалося, що прикази громадської опіки є органами з керування благодійними установами й закладами: лікарнями, богадільнями, сирітськими будинками. Проте вони мали й інші завдання, що полягали, насамперед, у завідуванні деякими тюремними закладами, на зразок робітних та гамівних будинків. Законодавство царської Росії пропонувало всіх людей, які «праздно валандаються» або займаються жебракуванням, забирати й приписувати в робітні будинки, де встановлювався суворий режим з примусовою працею. У гамівні будинки поміщикам дозволялося здавати деяких кріпаків, окрім того, сюди направляли й інші категорії «злочинців», зокрема, батьки могли за непокору послати туди своїх дітей.

Прикази громадської опіки були в той же час і своєрідними банками. Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, відпущені урядом на добродійність, а частиною зібрані з населення для тих же цілей, прикази пускали ці кошти в оборот, позичаючи їх поміщикам під заставу майна. Таким чином, здійснювалися фінансові

операції, що приносили прибуток приказам громадської опіки.

Слід зупинитися на тому, що «Положенням про земські установи» 12 червня 1890 року визначалися загальні правила для організації громадської опіки [1]. Перш за все вказувалося, що завідування справами громадської опіки перебувало у відомстві Міністерства внутрішніх справ, а загальний місцевий нагляд за дотриманням законодавства покладалася на губернаторів та градоначальників. У губерніях і повітах завідування громадською опікою покладалося на відповідні земські установи, а у місцевостях, де такі установи не існували, - на прикази громадської опіки. У містах опікою бідних та жебраків мали займатися поряд із земськими міські громадські управління, а питаннями опіки селян - відповідно до належності - сільські та волосні громадські управління.

Функції громадської опіки визначалися у двох основних напрямках: 1 - справи з управління благодійними капіталами; 2 - справи безпосередньої опіки. Щодо першого напрямку, то основне завдання полягало у примноженні капіталів шляхом прийняття пожертвувань та різноманітних доходів на здійснення функцій громадської опіки та управління майном. Інша група завдань полягала безпосередньо у здійсненні утримання та управління «богоугодних та громадських» установ.

Доходи на утримання установ громадської опіки розподілялися на чотири групи: 1 - надходження з міст та казни; 2 - подаяння та пожертвування на користь установ громадської опіки; 3 - «пенные и штрафные деньги»; 4 - господарські та випадкові доходи різного роду. Надходження з міст були обов'язковим видом відрухувань на утримання установ громадської опіки, дозволялося на ці потреби виділяти частину доходів міських громадських банків. Надходження з казни розподілялися між губерніями згідно із представленням міністра внутрішніх справ, затвердженим відповідно до встановленого порядку.

Для збору подаянь та пожертвувань земським губернським установам і приказам громадської опіки дозволялося мати «кружки» двох видів - для жебраків і убогих та для богоугодних закладів. «Кружки» встановлювалися у губернських, повітових містах при соборних та інших церквах, при яких саме, визначали губернатори за погодженням з представниками єпархій та губернськими земськими управами. «Кружки» мали відповідні написи - «для жебраків та убогих» і «для богоугодних закладів», опечатувалися печаткою земської управи чи приказу громадської опіки, ключі від «кружок» зберігалися у земських управах, приказах чи міських громадських управліннях. Виймання коштів відбувалося у трапезних церкв у присутності по церквах губернських міст - члена губернської управи чи приказу, а повітових - члена місцевої управи чи міського громадського управління, за участі священнослужителя і старости церкви.

Усі кошти, зібрані у повітових містах, пересилалися у губернську земську управу чи приказ громадської опіки, де відбувався їх перерозподіл, у тому числі на повітові міста, та проводився облік надходжень та витрат за всіма видами надходжень.

На користь установ громадської опіки надходили також кошти від сплати пені і штрафів за певні види порушень («Пенные и штрафные»). Це такі види порушень, як, наприклад:

«1. Взыскания за неучинение раздела в наследственном имении в двухгодичный срок со дня подачи о том прошения, по шести процентов с цены имения в капитал общественного призрения той губернии, где наследственное имение находится.

2. Взыскания, налагаемые за составление дворянскими и городскими собраниями противозаконных положений.

3. Взыскания с корабельщиков, корабельных служителей и водоходцев.

4. Денежные взыскания за нарушения постановлений о питейном сборе на основании правил, изложенных в уставе о сем сборе...»[1, с. 540].

Інший вид надходжень до приказів громадської опіки визначався як «господарські та випадкові надходження». До господарських доходів належали кошти, що надходили за утримання в установах громадської опіки «имущих»

людей, військових та інших чинів; від аптек, що працювали при установах громадської опіки; від фабрик, заводів та інших господарських установ тощо. До випадкових надходжень належали кошти, отримані, наприклад, за продаж «пригульного» скоту, продаж знайдених речей, на оголошення про знайдення яких не відгукнулися господарі, та деякі інші.

Установами приказу громадської опіки вважалися: «...1. дома сиротские и воспитательные; 2. больницы и дома для умалишенных; 3. богадельни и 4. дома работные» [1, с. 547].

Отже, система установ приказів громадської опіки та джерел надходжень на їх утримання визначалася Положенням про земські установи, яке передбачало чіткий порядок їх організації, функціонування та фінансове забезпечення. Однозначно оцінити діяльність цих установ складно: на наш погляд, прослідковується досить позитивна тенденція щодо самої ідеї створення благодійних установ для нужденних верств населення, хоча організація їх роботи, особливо робітних будинків, звичайно, має риси насильницько-примусового характеру.

Джерела та література:

1. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Составил присяжный поверенный М.И. Мышь. - С.-Петербург, 1894. - 711 с.

Наталія Климович

СПРАВА «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ВПЛИВУ НА КОМСОМОЛЬСЬКУ МОЛОДЬ

(за матеріалами архівних документів осередків ЛКСМУ Чернігівщини)

Минулий 2005 рік був багатий на різноманітні ювілейні та пам'ятні дати. Одна з них - 75-річчя процесу «Спілки Визволення України», який проходив навесні 1930 року в приміщенні Харківського оперного театру. Спілка Української молоді за сприяння Міжнародного благодійного фонду «Смолоскип» встановила пам'ятну дошку на будівлі старого театру по вулиці Римарській, 21. Дошку освятив архієпископ Харківський і Полтавський Української Автокефальної Церкви владика Ігор. Під час обряду він сказав, що «відкриття реальної історії протистоїть ілюзорному світові совєтського карнавалу зі святами на кшталт «8 березня» та «23 лютого», з плеканням фальшивої романтики «ленінського комсомолу», а «героїзм жертв процесу «СВУ» полягав у збереженні почуття власної гідності, у відмові прийняти запроваджені більшовиками правила гри»¹.

Так чи інакше, засудженим по цій справі довелося зіграти свої ролі у так званій «опері СВУ на музику ДПУ». На сьогодні дана тема достатньо активно опрацьовується багатьма науковцями, дослідниками, небайдужими до власної історії людьми. Вона є доволі актуальною, але разом з тим і складною з огляду на її багатоплановість. Існують певні аспекти, які ще не були розглянуті дослідниками і вимагають ретельного вивчення. Одним з них є регіональний аспект.

Як відомо, за вироком Суду УСРР 19 квітня 1930 року було засуджено 45 осіб, які нібито становили керівне ядро підпільної організації. За схемою, складеною співробітниками ДПУ, члени «СВУ» «діяли» на території 31 округи. Окремо виділялися у доповідній записці голови ДПУ УСРР В.Балицького від 1 грудня 1929 року Чернігівська, Ніжинська, Прилуцька, Глухівська округи, де нібито «діяли» осередки «СВУ»². Тож поле для діяльності органів держбезпеки було доволі

широким. Архівні документи місцевих партійних та комсомольських організацій дозволяють говорити про дану сфабриковану справу як інструмент пропагандистської політики з боку радянського керівництва. Під грифом «цілком тасмно» наявні документи майже однакового змісту. Так, у Чернігові писали: «ЦК звернула вашу увагу на кволу роз'яснювальну роботу серед робітників і бідняцько-середняцьких мас у справі СВУ. Між тим, справа СВУ має величезне значення щодо викриття української контрреволюції та її спроб організувати за допомогою капіталістичних держав інтервенцію Радянського Союзу... Все це треба широко роз'яснювати робітникам та бідняцько-середняцьким масам для ще більшого згуртування їх навколо партії і Радянської влади. Особливу увагу треба звернути на роз'яснювальну роботу серед вчителів, агрономії та інших груп інтелігенції...»³.

Розтлумачуються і конкретні наслідки, до яких має призвести інформація про дану справу: «...потрібно піднести хвилю обурення і протесту з вимогами суворої кари, переводячи збори робітників, селян та інтелігенції, та ухвалені рішення, протести висвітлити на сторінках «Червоного стяга» і центральних газет. Зокрема звернути увагу на розповсюдження масової літератури в справі СВУ, що її тепер видається в значній кількості.

Про вжиті заходи і проведену роботу інформуйте ОПК - відділ агітації та масових кампаній»⁴.

Особливим завданням було визначено посилення впливу на молодь. Підростає покоління «зомбувалось» - так готували міцну соціальну опору режимові. Документальні джерела свідчать, що комсомольські осередки закидалися численними директивами, телеграмами, інструкціями. Таким чином проводилась «боротьба за молодь» з так званими «клясово ворожими елементами»: «Боротьба за молодь є одним з методів боротьби клясового ворога за своє існування. Все ще значна засміченість лав комсомолу клясово-чуждими елементами сприяє розвитку дрібно буржуазного впливу на окремі прошарки комсомолу. Дрібно-буржуазне оточення зі всіма отрижками старого побуту, насиченого хворобливими, шкідливими для формування нового побуту - явищами /хуліганство, п'янство, релігійні забобони/ безперечно має вплив як на молодь так і на комсомольців»⁵.

У Ніжинській окрузі «буржуазне оточення вирвало з лав КСМ 814 комсомольців, виключених і механічно вибувших з організації за 1929 рік»⁶. Таким чином, будь-який прояв аморальної поведінки, як то хуліганство, пияцтво, вважався, передусім, ознакою «дрібно-буржуазного впливу», а не відсутністю належного виховання та дисципліни в комсомольській організації. Набралася таких «отрижок старого побуту» можна було лише від «клясового ворога», а не від товаришів по організації: «...Клясовий ворог вживає різноманітні форми і методи боротьби з нами. Відкриті виступи, вбивства, підпали, загрози й т.д., використання шкіл та ВУЗів для підготовки куркульських кадрів, організації куркульських колективів, пролізання в кооперативний радапарат, а звідти розкладка його...»⁷. Робився висновок, що «розвиток українського шовінізму, розжигання національної розні, антисемітизму, намагання розбити єдність селянства до робітничої кляси й т.д. все це каже, що клясовий ворог політично активний та іноді використовує нашу слабкість, намагаючись нас підкорити...»⁸.

Комсомольська молодь ставала одним з основних об'єктів пропагандистських кампаній: «Комсомольська організація має низку особливостей, що присущі їй та відрізняють її від партії. Ці особливості визначаються в тому, що комсомол має більш широкий соцсклад ніж партія, малу клясову загартованість мас молоді, що прийшла до комсомолу, яка не почувала царського порядку, а також хорожанської [громадянської - К.Н.] війни, наявність в комсомолі непролетарської молоді, що підпадає чужим дрібнобуржуазним впливам, незначна пролетарська прослойка в сільській організації, недостатня політична письменність - все це спричиняє прояви чужих комунізму ідеологій»⁹.

Усі перелічені «вади» робили молодь об'єктом інтенсивного впливу, пильного

нагляду, який починався ще з відбору кандидатів до лав комсомолу. В даному випадку зовсім не грав ролі рівень освіченості, найголовнішим було соціальне походження претендента, його батьків, рід їхніх занять до і після революції. «Нове дворянство» по праву народження в родині «справжніх пролетарів», зовсім не обов'язково мусило бути «переобтяженим» освітою, вихованістю, моральними чеснотами. Соцстан був «квитом» в майбутнє, можливістю отримати вищу освіту, пристойну роботу. Тож дана обставина часто змушувати приховувати своє справжнє походження.

На сторінках газети «Червоний стяг» у рубриці «Трибуна Робсількора», місцеві нишпорки-кореспонденти під незвичними псевдо вміщували свої розвідки. Автор однієї із заміток, товариш Гінзбургський, назбирав достатньо компрометуючої інформації про студентів місцевих вишів та курсів: «Є у нас в Чернігові і так звані «Курси готування вчителів при Окріно». Курси короткотермінові. Навчаються там люди, які будуть вихователями... І виявилось от що: склад курсів засмічений ворожими, куркульськими антирадянськими елементами...»¹⁰. Він наводить інформацію про Ганну Басіну, доньку колишнього орендаря, що мав смолокурний завод, крамницю; Левка Случевського, батько якого «був правою рукою відомого поміщика Дворецького», а згодом нібито емігрував з білими. Сам Левко також визнавався неблагодійним: «...не має авторитету, на лекції політекономії він питає, «що таке праця?». Автор підсумовує: «як бачите, такі люди не знають, що таке праця, а потрапляють до наших ВИШів». Найнебезпечнішими особами товариш Гінзбургський визнав сестер Поплавських з Любеча: «Одна з них була черницею, а друга теж виховувалась у монастирі». На закінчення автор патетично вигукує: «Так ось вони будуть «вихователями» наших дітей!».

З матеріалів протоколу № 9 засідання бюро Старогородського осередку ЛКСМУ від 3 серпня 1929 року постає типова картина тогочасної діяльності комсомольських осередків. На цьому засіданні розбирали питання про виключення з лав КСМ Г.З.Свистьольникова за «невиконання статуту КСМ, прикриття хуліганів і злочинів», але головним чинником, що вплинув на виключення, було його соціальне походження. «При наступі «червоних» тікав з військом Денікіна із своїм батьком та попом - найулюбленішим приятелем і допомішником [помічником. - К.Н.] білої армії. Взагалі його родина не ховала зв'язку з попом, антирадянськи настроєна, агітує проти колективів і СОЗів та крім того його мати /Свистьольника Грицька/ нахвалялась попаді про те, що Степан Свистьольник шпін, робить доноси в міліцію, і заганяє хуліганів до міліції, а от її син /Грицько/ в цьому неприймає участі, це саме вона казала матері Степана Свистьольника...»¹¹. Зважаючи на середній вік молодої людини, яка вступала до лав комсомольської організації, Свистьольнику Грицьку, ймовіріше за все, не було й десяти років на той час, коли відступав Денікін. Будучи дитиною, він, звичайно, не міг самостійно приймати будь-яке рішення, а тим більше мати власні політичні уподобання. Плітки про те, що говорила або не говорила мати Грицька Свистьольника, сприймались комісією як вагомні аргументи. Але остаточно «викриває буржуазну природу денікінського прихвостня» чи то п'яна, чи то хуліганська витівка з грамофоном: «...Грицько Свистьольник у Неділю 28/VII-29 р. виставив з вікна трубу грамофона напроти вулиці де між іншим назбиралось дівчорідів і слухали...слухали «Многие Лета» царю Миколі Другому, що виспівував неземним голосом Диякон разом з церковним хором. Це все грав грамофон, якого примусив ці «Многие Лета» грати Свистьольник Г.З.»¹². «Примусивши» грамофон грати, Грицько Свистьольник вилетів не лише з комсомольської організації, а й Чернігівського інституту народної освіти¹³.

На фоні таких «свистьольників» прямо-таки взірцевим комсомольцем постає такий собі Буштрук Олексій. З протоколу № 1 комісії ОК ЛКСМУ по чистці комсомольської організації Халявинської профшколи: «Родився в Халявині батько до революції працював в Києві столяром, зараз [працює. - К.Н.] судюю. Із 1920 року став вчитись в школи до 1924 року. В профшколу вступив 28 р. Батько мій

сучасний мент має господарство не внесено до середняків член партії. В комсомолі працюю секретаром стаж мий з 28 р. був вожатим ЮП...»¹⁴. О.Буштрук як «секретар комсомолу» і син столяра-судді володіє саме тими знаннями і навичками, якими мали обмежуватись чесноти комсомольця. На запитання «Що таке СВУ?» він чітко дає відповідь: «Контр революційна організація названа Спілка Визволення України», щоправда, на цьому його знання вичерпуються. Яка кількість людей перебуває під судом і за яку конкретно провину, він не знає¹⁵. Але це вже не є принциповим, адже знає про те, що є така «контра», та й годі з нього. Найголовніше, що він чітко засвоїв: «в комсомолі можуть бути найміти бідняки та щоб комсомол захищав робітничі інтереси допомога партії»¹⁶.

В ідеалі кожен комсомолець повинен був мати «пристойне» соціальне походження, своєчасно сплачувати членські внески (за несплату також виключали), виконувати всі покладені на нього обов'язки, брати активну участь у громадських справах і при цьому ще й встигати навчатись. На практиці можна було зосередитись лише на декількох справах, бо на решту не вистачало ані часу, ані сил. Найчастіше все це досягалось за рахунок нехтування навчанням.

Дуже красномовно про це свідчить лист одного комсомольця до конфліктної комісії окружного комітету ЛКСМУ, частину якого цитовано дослівно: «Комсомолец Города Чернигова ячейки строителей увидивши неправы в этой ячейки и хочу вас осведомить как руководящего гана комсомолом Эта неправильность косаеца лично мена. Народився 1911 года Когда мне мало годов пошел учия в школу закончив полевою группу подготовительную и перви и увиду тяжелого материяльного положения я кинув пошов служит поселам.

поселам 22 года а потом работал в городе покустарям.

1928 года у 1928 году поступив школу строй у на где и получил фікацію печника в том же году вступил в комсомол.

в 1929 году послали мене в рабочую школу ликвидироват неграмотность до сего время всю выпустили в мае месяце последний курс там где я учус не выпустили потому что вон отстал от общего плана занятий потому на этот курс один неграмотн били и потому и оставили что би подогнать Этот курс до общих знаний двух курсов потому что. те два курса подготовились до перехода на другой курс и этот потому ещо оставили на месяц занятий и вот я описал свою грамотность а тепер буду косаца сути дела пришло в ячейку два места на секретари сельсовета и вот меня посылают на секретари сельсовета и вот меня посылают на секретари сельсовета когда в мене буде знание за 4 класа когда окончу первый курс в то время такие что закончили другой курс и имеют знания за семилетку та тех не посылают вот из этого я считаю что неверно поступает ячейка и прошу разобрать и дать ответ...»¹⁷. Далі він пише про зловживання в ячейці, про свою роботу, яку ніхто не цінує, і просить Конфліктну комісію розібратись, чи має він право зайняти посаду секретаря, і допомогти йому в цьому.

Низький освітній рівень, нерозуміння політичної ситуації - все це не вважалося перепоною до вступу до лав КСМ, адже чим менше людина знає, тим легше їй нав'язати «єдино вірне судження». При проведенні персональної чистки в комсомольській організації вже згаданої Халявинської профшколи виникали курйозні випадки при опитуванні комсомольців. На питання «Яка полягає різниця між правим та лівим ухилами і хто їх очолює?» один з опитаних відповів так: «Не знаю. Знаю тільки що одни доганяють други відстають. На чолі правого ухилу був Троцький, а лівого Сталін»¹⁸.

Інформація про справу «Спілки визволення України» для комсомольців подавалась в рамках місячника української культури, який тривав з 17 червня 1930 року. Проведення цього заходу аргументувалось у протоколі засідання культпропкомісії Глухівського ОПК так: «Бурхливий зріст соціалістичного будівництва, як промисловості, так і сільського господарства, особливо широке розгортання колгоспівського руху, ліквідація глитая як кляси в районах суцільної

колективізації, загострення класової боротьби, активізація дрібно-буржуазних елементів, що підтверджують відкриті виступи проти радянської влади /СВУ та інше/, що вимагають від всієї партії зосередити увагу на національно-культурному будівництві як складової частини соціалістичного будівництва, яке потребує деякої роботи в справі пропаганди та широкої популяризації ленінської національної політики та розвитку української національної культури по формі та пролетарської по змісту»¹⁹. Метою даного місячника було: «1) ознайомлення робітництва, батрацьких та бідняцько-середняцьких мас села з досягненнями та завданнями господарського будівництва, індустріалізація, колективізація України, як бази утворення нової соціалістичної Української культури та 2) висвітлення досягнень та завдань української літератури стану класової боротьби на культурному фронті зокрема, висвітлення підсумків процесу СВУ, боротьба з шкідництвом на культурній ділянці спробами буржуазного впливу...»²⁰. До даної директиви додавався план проведення місячника: «ОРПС, ОК, ЛКСМУ, Окріно, книгоспілці організувати низку семінарів для проробки питань національного будівництва й ознайомлення з життям українців західної України, з процесом СВУ та різними ухилами в національному житті /теорія боротьби двох культур, хвилювизм, шумскізм/»²¹.

Доволі сумнівно, що даний захід було проведено в належному обсязі, бо, як уже зазначалось, через завантаженість численними завданнями, особливо в сільській місцевості, часто нехтувались ті інструкції та вказівки, що надходили. Навіть якщо такі заходи і проводились, то не важко зрозуміти, на якому рівні їх сприймали самі організатори та аудиторія. Рядові комсомольці могли зрозуміти лише загальні спрощені схеми та формулювання, що перетворювались на стійкі кліше, призводили до зашореності світосприйняття. Таким чином, незважаючи на неграмотність, відсутність будь-якого рівня політичної культури населення, показові судилища, подібні до справи «Спілки Визволення України», робили свій вплив, наочно наводячи приклади того, як має проводитись «класова боротьба», боротьба зі шкідниками, куркулями, буржуазними елементами, привчаючи до практики постійного пошуку «ворогів» - винуватців в усіх труднощах та проблемах. Відтак їх використовували для виховання молоді, яка ставала одним з головних об'єктів впливу пропагандистської машини радянського керівництва.

Джерела та література:

1. Маковицька С. Сумівський меморіал // Україна молода. - 2004. - 25 березня. - С.4.
2. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти: Науково-документ. видання. - К., 1995. - С.131-201.
3. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 708. - Арк. 61.
4. Там само.
5. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 222.
6. Там само.
7. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 73.
8. Там само.
9. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 74.
10. Червоний стяг. - 1929. - 4 серпня. - С.3.
11. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 640. - Арк. 73.
12. Там само.
13. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 640. - Арк. 85.
14. ДАЧО. - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 641. - Арк. 101.
15. Там само.
16. Там само.
17. ДАЧО. - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 646. - Арк. 33.
18. ДАЧО. - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 641. - Арк. 13.
19. ДАЧО. - Ф. П-261. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 25.
20. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 349. - Арк. 351.
21. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 349. - Арк. 352.

ЧИ БУЛА УКРАЇНА КОЛОНІСІЮ НА РУБЕЖІ XIX - XX ст.?

Відзначення столітнього ювілею виходу у світ першої на території Наддніпрянської України україномовної газети «Хлібороб», яке відбулося у Полтаві 24-25 листопада 2005 року, є поза будь-яким сумнівом важливою подією у нашому житті. Це, окрім усього іншого, чудова нагода зайвий раз проаналізувати історичне минуле українського народу, розставивши відповідні акценти на тих чи інших доленосних подіях. Зробити це важливо як з чисто наукової, так і практичної точок зору. Відомо, що в сучасній Україні існують політичні сили, ідеалом яких є «об'єднання», «приєднання» чи так зване «воз'єднання» з Росією. Термінологія в даному випадку особливої ролі не грає, адже кінцева мета - жити в одній державі з Росією. Нерідко як аргумент прихильники цієї точки зору наводять факти з нашого минулого. Показовою у цьому плані є книга Леоніда Кучми «Україна - не Росія», де, як і у сумнозвісних радянські часи, стверджується, що Україна у складі імперії не була колонією. «Я відкидаю гіпотезу «колоніальної» експлуатації України не лише тому, - пише колишній президент, - що захищаю честь рідної країни, я просто не бачу в цій гіпотезі логіки і правдоподібності».¹ Беручи до уваги наявність у такої позиції численних прихильників, є потреба зупинитися на цій точці зору детальніше. Насамперед слід визначитися із поняттями. Що таке колонія? На це питання згаданий автор відповіді не дав, а на підтвердження своєї думки почав розповідати про збудовані на території України заводи і фабрики та досягнення вчених, фахівців різних галузей знань українського походження за часів російської та радянської імперій. Поняття «колоніалізм» походить від французького colonialisme, а останнє у свою чергу від латинського colonia - поселення. Словник іншомовних слів визначає поняття «колоніалізм» як «політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинених країн пануючими класами експлуаторських держав»². Подібне (на думку автора цих рядків), але точніше визначення дає і тлумачний словник С.І.Ожегова: «Колонія - країна, захоплена силою, і та, що експлуатується імперіалістичною державою (метрополією), яка позбавлена державної самостійності».³ Отже, відзначимо, що перша ознака поняття «колонія» - захоплення силою. Чи є в когось сумніви щодо факту захоплення, коли пам'ятати про вигнання з України непокірного несамовитому самодержцю Петру I законно обраного козаками (згідно з договором 1654 року) гетьмана Івана Мазепи? А зруйнування Запорозької Січі 1775 року і ув'язнення кошового отамана Петра Калнишевського, який під час Російсько-турецької війни 1768-1774 років допомагав Росії громити турків? Другим критерієм поняття «колонія» є позбавлення державної самостійності. Воно відбувалося поступово практично відразу ж після відомої Переяславської угоди Богдана Хмельницького, завершившись наприкінці XVIII ст. перетворенням Гетьманщини у звичайну провінцію Російської імперії. Як перша, так і друга вищезгадані позиції є очевидними і не потребують особливої аргументації. Що ж до третьої ознаки колонії - експлуатації, то щодо неї думки розходяться. Радянські історики, не кажучи вже про дворянську історіографію XIX - початку XX ст., категорично заперечували колоніальне (в економічному розумінні) становище України, Білорусі та інших європейських народів царської Росії.⁴ Лише окремі автори, і то виключно з числа великоросів, які не боялися бути звинуваченими в «буржуазному націоналізмі», визнавали, що національні окраїни Російської імперії таки були колоніями. «Особливості національного питання в Росії, - писали, наприклад, у 1976 р. московські історики Тетяна Бурмистрова і Віра Гусакова, - полягали в тому, що: пануюча нація - великороси, яка займала величезну суцільну територію, становила

у 1914 р. близько 70 млн. осіб. **Пригноблені і безправні** (підкреслено автором. - **М.Я.**) народи становили 57% населення (у тому числі: українці -17, поляки - 6, білоруси - 4,5%)... Росія була країною із найвідсталішим і реакційним державним ладом у порівнянні з іншими європейськими державами. Національний гніт у Росії був сильнішим, ніж в інших державах, і характеризувався повним безправ'ям національних меншин, переслідуванням національної культури, насильницькою русифікацією, нівеченням економіки, яка пристосувалася до потреб російської буржуазії і царизму».⁵

Цікаво, що апологети Комуністичної партії, для яких Ленін був (і залишається) своєрідною іконою, ніколи не цитували у цьому зв'язку його наукових праць, де вождь більшовиків прямо вказує на Україну як колонію Росії. Так, характеризуючи Російську імперію епохи капіталізму, Ленін у 1911 р. писав: «Особливістю цієї національної держави, по-перше, є те, що «іногородці» (які становлять у цілому більшість - 57%) населяють якраз окраїни; по-друге, те, що пригноблення цих іногородців значно сильніше, ніж у сусідніх державах (і навіть не тільки в європейських); по-третє, те, що в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах, мають своїх співродичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави - фінів, шведів, поляків, українців, румунів); по-четверте, те, що розвиток капіталізму у загальній рівні культурі нерідко вищі в «іногородницьких» окраїнах, ніж у центрі держави».⁶ В іншій праці, опублікованій у травні 1913 р., той же Ленін охарактеризував внутрішню політику царизму епохи Петра Столипіна так: «Урядова політика, політика поміщиків, підтримуваних буржуазією, пройнята вся наскрізь чорносотенним націоналізмом».⁷ Викриваючи націоналістичну політику царизму, Ленін у 1914 р. серед інших країн, підлеглих Росії, називає конкретно й Україну. Він говорить про грубий, звірячий урядовий націоналізм, який «гнітить і душить Фінляндію, Польщу, Україну, євреїв і всі народності, які не належать до великоруської».⁸ Саме колоніальне становище національних окраїн давало підстави передовим мислителям XIX ст. називати Росію «тюрмою народів». В основу такого поняття було покладено, насамперед, їх економічне пограбування російськими дворянами-землевласниками, які за сумнівні заслуги перед вітчизною одержали величезні земельні масиви на територіях неросійських національностей, пограбування купкою капіталістів-олігархів, що вели торговельні справи, та фабрикантів-підприємців, які виробляли товари, шукали і знаходили відповідні ринки збуту, купкою купців, різних підрядчиків і звичайних пройдисвітів, що з часів Катерини II оточили вінченосних осіб.

Виразні риси колоніальної політики царизму чітко проявили себе в процесі ліквідації автономної України. Нещодавно широкий громадськості став відомий показовий у цьому плані факт: у 1763 році на прохання Кирила Розумовського відкрити у Батурині університет цариця написала таку відповідь: «колоніальним народам університеты имеют запрещається».⁹ Як бачимо, тогочасні керманічі Росії вважали Україну колонією, а окремі сучасні політики, що претендують на виразників історичної правди, ні. Чому б це так? Чи не є це проявом того, що психологи називають «шведським синдромом», під яким розуміється формування приязних стосунків жертви і її ката?

Ліквідація автономії України, окрім втрати ознак державності, стала серйозною перешкодою у формування української буржуазії, бо саме автономія, за словами вже неодноразово згаданого Володимира Ульянова, «дозволяє нації, насильно вдержуваній у кордонах даної держави, остаточно сконституюватись як нація, зібрати, пізнати, зорганізувати свої сили».¹⁰

Але ж політика царського уряду якраз і була спрямована на те, щоб стерти насильницьким шляхом будь-які національні особливості української нації. Ліквідовуючи автономію України, російське самодержавство переслідувала насамперед економічна мета. Що являла собою на практиці економічна колонізація окраїн, коли мова йде про нашу Батьківщину? Це, перш за все, проникнення

російських підприємців, купців, російських капіталістів в економіку території, населеної іншим етносом. Причому таке проникнення здійснювалося не в ході конкурентної боротьби, а за допомогою дискримінації українських підприємців. Характерним у цьому відношенні є приклад Києва, де наприкінці XVIII ст. місцевий купецький елемент був витіснений російським. Так чи інакше, але на середину XIX ст. російське купецтво вже переважало у більшості українських губерній. Дослідник історії Чернігівщини Домонтович свого часу писав: «Купецтво Чернігівської губернії майже на дві третини складається з великоросів та євреїв, і лише одна третина припадає на долю корінного населення - малоросіян».¹¹ Подібне явище було характерним і для інших губерній, про що свідчать відповідні праці економістів позаминулого століття.¹² Якщо говорити про торгівлю, то вона мала яскраво виражений колоніальний характер. З України ввозили такі товари, як цукор, вовну, необроблені шкури, тютюн, хліб, сало, вино, залізо, вугілля, тобто в основному сировину і продукти харчування. Натомість в Україну з Центральної Росії надходила продукція переробних галузей: оброблена шкіра, залізні вироби, взуття. Якщо порівняти прибутки від продажу сировини і готових виробів, то останні набагато перевищують відповідні показники товарів першої з вищезазначених груп. Так, у 1862 р. на Іллінському ярмарку в Полтаві, який щодо товарообігу був найбільшим в Україні, було продано товарів на загальну суму 15,2 млн. руб. При цьому на різні тканини припадало 44% продажу, тоді як на залізо 6,5%, цукор - 2,3%.¹³ Не важко здогадатися, хто одержував основні прибутки від ярмаркової торгівлі в Україні.

А тепер розглянемо, кому належали підприємства в найбільших промислових центрах України. У Харкові, наприклад, 1871 року діяло 6 чавуноливарних заводів. Їх власниками були 4 росіяни: Пономарьов, Рижов, Костін, Кочеров і 2 іноземці: Вестберг і Пільстрем. Серед власників 13 тютюнових фабрик, які функціонували у Харкові, також не було жодного українця.¹⁴ В одному з найбільших промислових центрів України Києві у 1890 р. з 11 машинобудівних і чавуноливарних заводів шість належали іноземним підданам, три - полякам і два - обрусілим іноземцям. Серед 93 інших київських підприємств українська дослідниця Олена Лугова нарахувала лише 6 українських прізвищ.¹⁵ Панівне становище росіяни та іноземці посідали і в металургійній промисловості. Те ж саме стосується і сільськогосподарського машинобудування, де майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам: Гельферіх-Саде, Мельгозе в Харкові; Юдін і Фільверт у Києві; Ген в Одесі; Ельворті в Єлисаветграді; Ленн і Вільман в Олександрівську і т. д.¹⁶ Якщо приналежність заводів і фабрик російським та іноземним власникам можна якимось чином виправдати, зіславшись при цьому на затратений під час будівництва цих споруд приватний капітал, то факт наявності у розпорядженні польських і російських поміщиків колосальних масивів споконвічних українських земель можна пояснити лише брутальним насиллям над нашими пращурами. Відпустивши у 1861 р. селян на свободу, поміщики залишили 93,9% дрібних товаровиробників України без достатніх засобів до існування.¹⁷ Самі ж не бідували. Так, у Таврійській губернії серед 5 найзначніших землевласників не було жодного українського прізвища, а саме: Фальц-Фейн (200 тис. дес.); Вассал (60 тис.); Дурново (50 тис.).¹⁸ У Херсонській губернії найбільшими землевласниками були: Романов (74 тис. дес.); Трубецькой (26 тис.); Гагарін (13 тис.); Сухомлинов (21 тис. дес.).¹⁹ У Катеринославській губернії - Дебальцев (18 тис. дес.); Ігнатєва, Бориславські та Лівен (понад 10 тис. дес. кожен).²⁰ Відомі на Правобережній Україні польські поміщики Потоцькі володіли: графи Йосип Альфредович і Костянтин Костянтинович відповідно 67 тис. дес. і 188 тис. дес.; Маврикій Потоцький - 111 тис. дес.²¹ На Полтавщині найбільшими землевласниками були «їх височества герцоги Г.Г. та М.Г.Макленбург-Стрелицькі і принцеса Саксе-Альтенбургська», яким у Костянтиноградському повіті належало більше 50 тис. дес. полтавського чорнозему.²² Можна, звичайно, назвати великих землевласників і латифундистів українського походження, як от: Терещенко (141 тис. дес.),

Харитоненко (40 тис.), Кочубей (35 тис.) та ряд інших. Проте слід пам'ятати, що родина Терещенків чи того ж Харитоненка відповідні угіддя не загарбала, посилюючись на відповідні «пожалування» монарших осіб Речі Посполитої чи Російської імперії, а протягом століття шляхом конкурентної боротьби на земельному ринку придбала їх собі цілком законним навіть з погляду селянства шляхом. Це, по-перше. По-друге, названі прізвища були не загальним правилом, а скоріше винятком із нього. Низька питома вага української торговельної, промислової і сільськогосподарської буржуазії свідчила про її слабкість, а значить і нездатність очолити національно-визвольний рух. Не сподіваючись на перемогу, вона зосередила свою увагу виключно на проблемах особистого збагачення, що дуже вдало охарактеризував наш видатний мислитель Іван Франко. «Великі соціальні п'явки, - писав він, - насавшись до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх».²³ Михайло Терещенко як міністр закордонних справ Тимчасового уряду у червні 1912 р. у складі російської делегації приїздив до Києва умовляти керівників Центральної Ради відмовитися від намірів відновлення української державності. Нічого спільного з інтересами українського народу не мав на початку ХХ ст. і рід князів Кочубей. Скажімо, Віктор Кочубей, що був власником Диканського маєтку, у побуті користувався навіть не російською, а переважно французькою мовою, про що свідчить, зокрема, його щоденник.²⁴

Сучасна російська істографія, виступаючи, за окремими винятками, з яскраво виражених націоналістичних позицій, схиляється до безпідставного вихваляння економічного розвитку своєї країни на рубежі ХІХ і ХХ ст. Так, московський дослідник А.І.Степанов опублікував у найвпливовішому російському науковому журналі «Вопросы истории» статтю, у якій з неприхованим захопленням розписав багатства Росії напередодні Першої світової війни. «Росія, - пише він, - мала у своєму розпорядженні багатств на 160 млрд. руб. (8,6% світових), на 3-му місці після США (400 млрд.-21,6%) і Британської імперії (230 млрд.-12,4%)».²⁵ Подібні публікації для сучасної російської преси не є поодинокими.²⁶ У даному випадку має місце прояв відомих традицій радянської історіографії, для якої характерним було маніпулювання загальними цифрами, на кшталт того, яке місце посідав колишній СРСР у світі з виробництва металу, цементу, коксу і т. п., у той час як головним показником добробуту є якість життя. І справді, звичайного громадянина цікавить в першу чергу питання: якою мірою отримані від тієї чи іншої діяльності засоби до існування забезпечують його потреби. Якщо говорити про наших предків, які свого часу перебували під скіпетром російського царя, то при усьому бажанні хвалитись, а тим більше захоплюватись, нічим. Численними дослідженнями ще у ХІХ ст. було доведено, що «смертність залишалась у Росії значно вищою, ніж у західноєвропейських країнах...»²⁷ Цікаві дані були одержані земськими статистами щодо Полтавської губернії, де у 1897 р. 10,5% тих, кого було обстежено, до військової служби визнано не придатними через хронічні хвороби. Через три роки, у 1900 р., таких призовників виявилось ще більше - 11,8%.²⁸ Зауважимо, що згадані роки не були найнесприятливішими для народонаселення Полтавщини, про що свідчать узагальнюючі дані за 1874 - 1883 роки, коли відсоток забракованих становив у середньому 31,1%. Подібне становище було характерним і для інших корінних українських губерній, а саме: Київська губернія - 29,7% забракованих; Подільська - 27,6%, Волинська - 27,4%; Чернігівська - 23,9%. Для порівняння наведемо відповідні дані по деяких російських губерніях: в Тульській губернії чисельність забракованих виявилася удвічі меншою - 13,5%, Ярославській - 10,1%, Смоленській - 6,2% і т.д.²⁹ В окремих губерніях центральної Росії були, звичайно, і вищі показники, проте це вже проблеми того ж таки російського народу, який створив саме таку, а не іншу систему державної влади. Ми ж говоримо у даному випадку про наші, українські проблеми, існування яких значною (якщо не вирішальною) мірою пояснювалось

поневоленням наших предків. Про загальну картину експлуатації природних ресурсів України вузьким колом іноземних визискувачів мова вже йшла. Залишається лише навести як ілюстрації деякі офіційні дані щодо бюджету українських губерній. У 1911 році прямих податків і різноманітних платежів на Полтавщині було зібрано 27943353 руб.; у 1912 р. - 30140128 руб.; у 1913 р. - 31306184 руб. Витрати ж імперії на управління краєм були набагато скромнішими: у 1911 р. - 16935848 руб.; у 1912 р. - 18433161 руб. і в 1913 р. - 21695960 руб. Загалом виходить така картина: прибутки за три роки - 89389665 руб., а витрати - 57064969 руб., тобто на 32324696 руб., або майже на третину менше.³⁰ Таким чином, одна лише Полтавщина давала в бюджет Російської імперії на початку ХХ ст. 10 млн. руб. чистого прибутку. Це і є економічна передумова національно-визвольного руху в Україні на рубежі ХІХ і ХХ ст., адже його лідери, у числі яких були, безумовно, брати Шемети, хотіли використовувати прибутки від господарської діяльності свого народу для його потреб, тоді як десятки мільйонів йшли на утримання жандармів, шпигунів, в'язниць і царської камарильї. З іншого боку, зрозумілими є прагнення російських націоналістів за будь-яку ціну зберегти контроль над Україною. Навіть комуністи в особі Леніна, які повсюдно твердили про право націй на самовизначення, ніколи не відмовлялися від своїх претензій на Україну, оголосивши в грудні 1917 року війну Українській Народній Республіці.

Хоч у 1991 році депутати-комуністи і проголосували під тиском відомих обставин за незалежність України, проте і сьогодні вона, на жаль, не є їх ідеалом. Це теж один із наслідків колоніального минулого України, адже в жодній країні з довготривалою державницькою традицією немає партій, які б виступали проти такого, здавалося б, очевидного усім людям, що мають здоровий глузд і тверду пам'ять, принципу, як самоврядування нації.

Джерела та література:

- 1 Кучма Леонид. Украина не Россия. - М.: Время, 2004. - С. 147.
- 2 Словник іншомовних слів. За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. - К.: Головна редакція УРЕ, 1997. - С. 340.
- 3 Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Гос. Изд-во иностр. и национ. словарей, 1961. - С. 277.
- 4 Див., напр.: Історія Української РСР. Т. 2. - К.: Наукова думка, 1958. - С. 12-13.
- 5 Бурмистрова Т. Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий России. 1905 - 1917 гг. - М.: Мысль, 1976. - С. 9.
- 6 Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. // Твори. Т. 25. - С. 258.
- 7 Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання. // Твори. Т. 23. - С. 144.
- 8 Ленін В. І. До питання про робітничих депутатів у Думі та їх декларації. // Твори. Т. 22. - С. 193.
- 9 Бушак Станіслав. Свідки долі славного роду. // Урядовий кур'єр. - 2004. - 30 січня.
10. Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. // Твори. Т. 30. - С. 39.
- 11 Домантович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губ. - СПб., 1865. - С. 156.
- 12 Див., напр.: Шмидт А. Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния. - СПб., 1863.- С. 559; Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. - СПб., 1862 - С. 260 та ін.
- 13 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку в 60-90 роках ХІХ ст. - К.: Наук. думка, 1968. - С. 117.
- 14 Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. - 1967. - № 3. - С. 21.
- 15 Так само.
- 16 Гуржій І. О. Вказ. праця. - С. 33.
- 17 Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). - К.: Наук. думка, 1970. - С. 32.
- 18 Ярошко А. Робочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. - М.; 1894. - С. 230.
19. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып. 1-2. - СПб, 1897. - С. 10.

- 20 Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. - Екатеринослав, 19=985. - С. 14.
- 21 Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX века). - М.: Наука, 1969. - С. 384.
- 22 Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX - начале XX века. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 352.
- 23 Франко Іван. Поза межами можливого // Львівський Науковий Вісник. - 1900. - Т. XII. - С. 5.
- 24 Центральний державний історичний архів Росії. - Ф. 971. - Оп. 1. - Спр. 112: «Дневник путешествий кн. Василия Викторовича Кочубея по Англии». - 116 арк.
- 25 Степанов А. И. Место России в мире накануне первой мировой войны // Вопросы истории. - 1993. - № 2. - С. 159.
- 26 Див., напр.: Козлов А. Житница Европы. Конец XIX - начало XX века // Международная жизнь. - 1992. - № 5. - С. 132-139; Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Быльс. - 1992. - № 3. - С. 5-6; Платонов О. Наше экономическое чудо // Москва. - 1995. - № 3. С. 148-152 та ін.
- 27 Чертова Г. И. Смертность населения России в XIX в. по исследованиям современников // Брачность, рождаемость, смертность России и СССР. Сб. статей. под ред. А. Г. Вишневого. - М.: Статистика, 1977. - С. 165.
- 28 Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. - Полтава, 1902. - С. 9.
- 29 Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеспелых губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть 1. - СПб., 1903. - С. 31.
- 30 Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. - Полтава, 1915. - С. 192.
-

Віктор Шевченко

СТАН НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (кінець XIX - початок XX ст.)

З набуттям Україною державної незалежності подальша її розбудова неможлива без неухильного підвищення освітнього рівня українського народу. Право кожного громадянина на освіту сьогодні гарантоване державою і закріплене у 53-й статті Конституції України¹. При цьому успішне вирішення даної проблеми настійно вимагає не тільки узагальнення і творчого осмислення педагогічного досвіду, набутого попередніми поколіннями, але й глибокого вивчення історії розвитку народної освіти на українських землях у різні історичні періоди. З цього погляду, зокрема, заслуговує на увагу проблема стану народної освіти в Україні наприкінці XIX - на початку XX століття. Адже саме цей період був чи не найсуперечливішим в історії розвитку народної освіти на українських землях. З одного боку, потреби капіталістичного розвитку об'єктивно диктували необхідність підвищення її рівня. З іншого, політика російського самодержавного уряду щодо неросійських народів імперії здійснювалась у нерозривному зв'язку з національним гнобленням останніх, особливо у галузі мови, культури та освіти. Освіта народу лякала царизм і робила його безжалісним до неї. Не дивно, що саме цей період у розвитку народної освіти в Україні завжди привертав і продовжує привертати увагу багатьох дослідників². Тим не менше, багатогранність проблеми примушує знову і знову повертатися до її вивчення, в тому числі й регіонального. Зокрема, в даному повідомленні зроблено спробу відтворити на основі спеціальної літератури, опублікованих та архівних джерел стан розвитку народної освіти в Лівобережній Україні в кінці XIX - на початку XX століття.

До складу Лівобережної України в межах Російської імперії входило три українські губернії: Полтавська, Харківська та Чернігівська. Свого часу вони склали територію козацької держави Гетьманщини, де рівень освіти народу був досить високий. Це, зокрема, підтверджувалось у працях і виступах українських вчених і громадських діячів початку ХХ ст., фрагменти з яких наведені й широко використані І. Дзюбою³. Вони засвідчують, що, наприклад, у ХVІІ ст. українці настільки відзначались своєю грамотністю, що навіть впливали у цьому плані на Московську Русь. Ситуація різко змінилася після ліквідації Катериною ІІ Гетьманщини в кінці ХVІІІ ст. й поширення на українські землі влади російських вельмож. Запровадження тут кріпосного права та інших обмежень, у тому числі й щодо розвитку мови та культури, призвели до різкого зниження рівня освіти українського народу. І. Дзюба наводить уривок з виступу в 1913 році депутата ІV Державної думи Григорія Петровського про те, що «перепис 1897 р. показав, що найменш писемний народ у Росії - українці»⁴. Наскільки справедливим був такий висновок, переконує безпосереднє знайомство з матеріалами всеросійського перепису населення 1897 року⁵. Зроблені на їх основі обрахунки, зведені у таблицю 1, засвідчують, що середній показник грамотності населення Лівобережної України становив загалом 17,2% від усього населення району, в тому числі серед чоловіків - 28% і серед жінок - 7%. По окремих губерніях відповідні показники були такими: у Полтавській - 17%, 27,8% і 6,3%; у Харківській - 16,8%, 26% і 7,6% та у Чернігівській - 18,2%, 29,8% і 7,3%.

Губернії	все населення			в тому числі					
				у містах			у селах		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Полтавська	27,8	6,3	17,0	51,0	27,7	39,8	25,4	4,0	14,5
Харківська	26,0	7,6	16,8	50,8	29,0	40,3	21,5	4,0	12,8
Чернігівська	29,8	7,3	18,2	50,4	26,9	38,4	27,7	5,3	16,2
По Лівобережжю	28,0	7,0	17,2	51,0	28,1	39,7	24,8	4,4	14,4

Як бачимо, рівень грамотності всюди був дуже низьким і до того ж залишався пріоритетом чоловічої частини населення. Надзвичайно ж низький показник серед жіночого населення Лівобережної України лише зайвий раз підкреслював безправне становище жінки у тогочасному суспільстві. При цьому наведені статистичні розрахунки охоплюють все лівобережне населення, включаючи й представників неукраїнської національності. Стосовно ж конкретно українців, то свого часу цікаві спостереження щодо них були зроблені М. Поршем. За його підрахунками, Лівобережна Україна продовжувала залишатися найбільш українізованим українським районом у складі Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. частка українців по відношенню до всього населення становила у Полтавській губернії 93%, Харківській - 80,6% і в Чернігівській - 85,7%, тоді як аналогічний показник по всій Україні сягав лише 74,6%⁶. При цьому рівень грамотності українців по відношенню до представників інших національностей був нижчим у Полтавській губернії на 2,4%, у Харківській - на 3,5% і у Чернігівській - на 1,8%⁷. Отже, навіть при такому низькому загальному рівні грамотності по Лівобережжю в цілому, українці перебували у помітно гірших умовах, ніж представники інших народів. Показовим у цьому відношенні є і такий факт. Відомо, що у післяреформений період внаслідок посиленої промислової міграції в Україну представників інших національностей, головним чином росіян, інтенсивно зростала чисельність неукраїнського населення перш за все у містах концентрації капіталістичної промисловості, тобто у містах. У той же час село залишалося фактично повністю українізованим. З огляду на це, цікавим є порівняння грамотності міського та сільського населення Лівобережної України. На час проведення перепису 1897 р. тут проживала у містах 851 тисяча чоловік, тобто

всього 11,3% населення району⁸. Однак, і це засвідчують дані наведеної вище таблиці 1, рівень грамотності серед міського населення загалом становив 39,7%, у тому числі серед чоловіків - 51% і серед жінок - 28,1%. По окремих губерніях аналогічні показники відповідно були такими: у Полтавській губернії - 39,8%, 51,8% і 27,7%; у Харківській - 40,3%, 50,8% і 29% та у Чернігівській - 38,4%, 50,4% і 26,9%. Водночас у сільській місцевості, де проживало близько 6,7 млн. чоловік, або 89% усього населення району, середній показник грамотності по Лівобережжю в цілому сягав усього 14,4%, в тому числі серед чоловічого населення - 25%, а серед жіночого - 4,4%. По окремих губерніях аналогічні показники становили: у Полтавській - 14,5%, 25,4% і 4%; у Харківській - 12,8%, 21,5% і 4% та у Чернігівській - 16,2%, 27,7% і 5,3%. Наведені вище дані свідчать, що загалом рівень грамотності населення у містах більш ніж удвічі перевищував рівень грамотності сільського населення. Удвічі вищим він був серед міського чоловічого населення, а у жінок - більше ніж у 4 рази! Але ж, як зазначалось, саме на селі й проживали головним чином представники української національності.

Причини такої дискримінації українців можна пояснити тим, що після скасування кріпацтва у 1861 році й посиленої капіталістичної індустріалізації у післяреформений період українські землі швидко перетворились у важливий промислово-економічний район Російської імперії. На початку ХХ століття тут добувалось близько 53% загальноімперського видобутку залізної руди⁹, понад 50% кам'яного вугілля, виплавлялося 50% загальноімперського чавуну¹⁰. Водночас Україна продовжувала залишатися основним поставником на зовнішній і внутрішній ринки експортного зерна і тонкорунної вовни, а також цукру, тютюну тощо. Інтенсивне зростання ролі української економіки в житті Російської імперії об'єктивно посилювало прагнення царизму не допустити навіть найменших проявів українського сепаратизму. За визначенням І. Дзюби, вся тогочасна офіційна Росія, спираючись на поширену тоді теорію «общего отечества», саме так і «любила» Україну, тільки б не було поділу на «твое» і «мое»¹¹. Зрештою, це й визначало головний напрямок національної політики царизму щодо українського народу. В її концепцію органічно вписувалося твердження про неіснування українців як самостійного слов'янського народу, відсутність його самобутньої мови, культури тощо. Звідси й прагнення тримати український народ у покорі шляхом штучного підтримання його безграмотності, забитості й темноти. Все це боляче відбивалося на становищі народної освіти в Україні, в тому числі й на Лівобережжі. Особливо тяжким було становище народної освіти на селі.

Наприкінці ХІХ ст. в селах Лівобережної України загалом діяло 2,7 тисячі шкіл для народу¹². Такої їх кількості явно не вистачало для нормального забезпечення освітнього процесу. Адаже на одну школу в середньому припадало 6,7 тисячі чоловік¹³. В одній лише Чернігівській губернії близько 200 великих сіл, не рахуючи дрібніших, а хутори взагалі не мали шкіл. У Старобільському повіті Харківської губернії, де нерідко одна школа обслуговувала населені пункти в радіусі 10 - 20 верст, позбавленими можливості навчатися виявились діти 228 сіл та хуторів¹⁴. У Полтавській губернії, за даними на 1894 рік, шкільних місць не вистачало для 6 тисяч дітей шкільного віку¹⁵. Мало що змінилось й на початку ХХ ст. За повідомленнями полтавського губернатора, у 1903 році в межах губернії, переважно у сільській місцевості, багато дітей шкільного віку не мали змоги навчатися «через нестачу місць»¹⁶. За уточненими даними, в тій же Полтавській губернії в різних селах із зазначених причин перебували поза навчанням від 42% до 57% усіх дітей шкільного віку¹⁷. Проте й ті з них, яким все ж пощастило потрапити до школи, часто змушені були залишати її, ледве навчившись читати й оперувати нескладними цифрами. Так, у 1908 році в Чернігівській губернії повний шкільний курс навчання пройшли тільки 12% усіх учнів¹⁸. Аналогічне становище спостерігалось і в інших губерніях Лівобережжя. Причин такого негативного явища було кілька. І породжувались вони надскладним матеріальним становищем більшості родин рядових селян. Нерідко, відчуваючи велику скруту, батьки

змушені були забирати своїх дітей зі школи й відправляти на заробітки до місцевих поміщиків та заможних селян. До того ж шкільні приміщення, розміщені переважно у звичайних селянських хатах, узимку практично не опалювались. Це призводило до масових захворювань дітей і високої смертності серед них. Яскраву характеристику таких приміщень дав український статистик і громадський діяч О. Русов. «Оскільки зимою віконниць у хатах немає, - писав Олександр Олександрович, - то на склі завжди намерзає багато льоду, який потім розтає і стікає на підлогу. Запах гнилля та сирості, духота - ось ті причини, що породжують дифтерит та інші захворювання»¹⁹. Не дивно, що за таких умов майже щороку серед населення спалахували масові епідемії, найбільше від яких страждали саме діти. У 1882 році в межах Чернігівської губернії від дифтериту померло 2120 дітей (близько 50% від тих, що захворіли). Тоді ж смертність серед дітей від тифу становила 514, віспи - 265, кору - 134, коклюшу - 20 чоловік²⁰. У Харківській губернії в окремі роки від дифтериту помирало 43-45 відсотків усіх дітей, які хворіли на нього²¹. У Сумському повіті тієї ж губернії із 58,6 тисячі померлих протягом 1891 - 1900 рр. майже 40 тисяч (68,5%) були діти й підлітки віком до 16 років²². Тяжко хворіючи, діти, звичайно, не могли нормально відвідувати школу.

Не можна сказати, що народна освіта взагалі була позбавлена будь-якої підтримки. Зокрема, плідно в цьому плані працювали земства. Особливо ті, в яких були прихильники так званої ліберальної опозиції. Помірковано виступаючи за конституційне обмеження самодержавної влади, такі земці багато робили для розвитку народної освіти на селі. Зокрема, фактичний лідер земської опозиції, гласний чернігівського губернського земства І. Петрункевич особисто багато допомагав деяким сільським школам, на власні кошти забезпечуючи їх пристойне існування. До таких же заходів вдавався його найближчий соратник, рідний брат відомого педагога Софії Русової Олександр Ліндфорс та ряд інших прогресивних чернігівських земців. Організовані земцями земські школи вигідно відрізнялися від міністерських, парафіяльних, церковно-приходських та інших шкіл для народу. В них працювали кваліфікованіші вчителі, багато з яких дотримувалися народницької ідеології й відзначалися передовим світоглядом. Земські школи краще забезпечувалися якісними підручниками. Тож знання в них діти отримували якісніші та різноманітніші. Будучи організаціями фінансово слабкими, земства намагалися регулярно виділяти певні кошти на розвиток народної освіти. Цікаві факти щодо цього наведені у змістовній брошурі Л. Студьонової, присвяченій діяльності чернігівського повітового земства. Зокрема, автор підкреслює, що чернігівська повітова земська управа постійно зверталася до сільських громад з пропозицією влаштувати на власні кошти помешкання для шкіл, а губернське земство навіть відкривало з цією метою довгострокові кредити²³. Нерідко чернігівські земства як губерніське, так і повітові особисто фінансували, наскільки це було можливо, народні навчальні заклади. Так, у 1886 році повітове земство витратило на кожного учня Чернігівського повіту по 7 крб. 52 коп. на рік²⁴. У 1897 р. ним же було асигновано по 100 крб. на утримання Редьківської, Бобровицької та Жуківської церковно-приходських шкіл. На утримання школи грамоти в с. Жукотках Чернігівського повіту - ще 120 крб.²⁵ Тоді ж для нових шкільних бібліотек щороку виділялося по 200, а для вже існуючих - по 168 карбованців²⁶. Активна освітня діяльність земств дещо покращувала ситуацію з навчанням народних мас. Однак ця допомога була надто малою, щоб вирішити проблему в цілому. Адже державні витрати на народну освіту залишалися мізерними, а головним завданням початкових шкіл уряд вважав перш за все виховання в учнів шанобливого ставлення до особи імператора та існуючого ладу.

Однією з найболючіших для народної освіти на рубежі XIX-XX ст. була кадрова проблема, яку земство не могло вирішити самотужки. Адже державні витрати з розрахунку на кожного жителя становили в Росії усього 31 копійку, тоді як, скажімо, у Пруссії цей показник дорівнював 2 крб. 45 коп., а у США - 4 крб. 30 коп.²⁷ Таке «фінансування» ставило народного вчителя на межу злидарства.

Показовою в цьому відношенні є доповідна записка вчителів земських шкіл Мглинського повіту Чернігівської губернії до повітових земських зборів наприкінці XIX ст. У ній, зокрема, говорилось про те, що сільський учитель «приречений на хронічний голод, гігієнічні умови, серед яких йому належить працювати, породжують різні хвороби, з якими він не в змозі боротися через відсутність коштів»²⁸. Не дивно, що за таких обставин їти працювати сільським учителем мало кому хотілося. Як наслідок, якість кадрового складу сільських учителів була дуже низькою. Зрозуміло, що таке становище викликало справедливе занепокоєння з боку зацікавлених осіб. Свідченням тому стала одна з резолюцій, прийнятих другим з'їздом діячів технічної та професійної освіти, який відбувся у 1896 році в Петербурзі. «Якщо наша народна освіта, - говорилось у ній, - погано поставлена у кількісному відношенні, то і у якісному вона залишає бажати далеко кращого. Педагогічний персонал у багатьох випадках не підготовлений, з незакінченою освітою. У вчителі нерідко йдуть з метою запобігти військовій повинності. Як наслідок, без любові та зацікавленості до справи»²⁹. Правильність думки, висловленої делегатами з'їзду, повністю підтверджує згаданий вище В.Хижняков, який зазначає, що у 1908 році серед 1275 сільських вчителів, які працювали у школах Чернігівської губернії, лише 53 (4,2%) мали відповідну фахову підготовку³⁰. Аналогічним було становище і в інших лівобережних губерніях. За таких умов говорити позитивно про стан народної освіти не було ніякої можливості.

Яскравим проявом політики національного гноблення в галузі освіти було відверте переслідування царизмом української мови в межах Російської імперії. Ще у 1863 році сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ імперії П.В. Валуєва заборонив її використання під час шкільного навчання. А потім був не менш жорстокий Емський акт, підписаний Олександром II у травні 1876 року. З приводу його появи відомий український історик М. Грушевський із сумним сарказмом писав: «Доходило до всяких сміховин: вичеркували українські слова з оповідань, писаних по російські; веліли, щоб на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову»³¹. Щоправда, той же Грушевський згодом зазначив, що «вже у 1905 році комітет міністрів признав, що український народ із злиднів і темряви своєї не може піднятися через заборони та перешкоди українській мові»³². І все ж «Валуєвський циркуляр» з певними змінами фактично проіснував аж до повалення самодержавства у 1917 році. Спроби українських депутатів змінити статус української мови на краще успіху не мали³³. Певною мірою це засвідчує і справа, заведена в Київському окружному суді у грудні 1914 року на жителя селища Дарниці, яке входило до складу Чернігівської губернії, Петра Жиденка. Працюючи у Києві редактором українського педагогічного журналу «Світло», що виходив упродовж 1910-1914 рр., Петро Іванович помістив у одному з його номерів статтю «Огляд журналів». В «Огляді» йшлося про штучне насадження російської мови в українських школах, а також про постійне приниження російською адміністрацією гідності народного вчителя в Україні. При цьому відзначалось, що становище останнього залишається нестерпним, «бо утиски начальства не мають меж»³⁴. Правоохоронні відомства миттєво зреагували на таку інформацію: редактора було суворо покарано.

Наведений матеріал дає можливість на прикладі Лівобережної України ще раз пересвідчитись у тому, що освітній рівень українського народу, як і стан народної освіти в цілому, переживав на рубежі XIX-XX століть глибоку кризу, штучно викликану антиукраїнською політикою російського царизму.

Джерела та література:

1 Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К., 1996. - С.18.

2 Об отмене стеснений малорусского печатного слова. - СПб., 1905; Кізченко В.А. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. - К., 1972; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в 60-90-х роках XIX

- ст. - К., 1980; Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні. - К., 1994; Люта О.М. Внесок народних читань та публічних лекцій у поширення народної грамотності в Херсонській губернії у другій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. - С. 86-88 та ін.
- 3 Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - № 6. - С. 124.
- 4 Там само.
- 5 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод. - Том 1. - СПб., 1905. - С. 41-43. Підрахунки авт.
- 6 Порш М. Із статистики України // Україна. - 1907. - Т. 3. - С. 27.
- 7 Там само. - С. 29.
- 8 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод. - Том 1. - С. 4.
- 9 Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України у дореволюційний період: Історико-економічний нарис. - К., 1974. - С. 71.
- 10 Російський державний історичний архів (далі РДІА). - Ф. 1263. - Оп. 2. - Спр. 5551. - Арк. 94 зв.
- 11 Дзюба Іван. Названа праця. - С. 130.
- 12 Борисенко В.Й. Про стан селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. - 1975. - № 8. - С. 106.
- 13 Студьонова Л. Чернігівське повітове земство: Сторінки історії. - Ніжин, 2003. - С. 50.
- 14 Борисенко В.Й. Про стан селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. - 1975. - № 8. - С. 106.
- 15 Лысова С.И. Журнал «Русская мысль» как источник по истории народного образования на Украине в конце XIX - начале XX вв.: 1895 - 1907. - Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. - К., 1970. - С. 11.
- 16 РДІА. - Ф. 1284. - Оп. 194. - Спр. 95. - Арк. 9.
- 17 Там само. - Арк. 12.
- 18 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг., 1916. - С. 215.
- 19 Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - В 2-х т. - Том 1. - Чернигов, 1898. - С. 151-152.
- 20 РДІА. - Ф. 1263. - Оп. 2. - Спр. 4131. - Арк. 159-160.
- 21 Там само. - Спр. 4939. - Арк. 612.
- 22 Державний архів Харківської області (ДАХО). - Ф. 51. - Оп.1. - Спр. 148-а. - Арк. 51-64. Підрахунки автора.
- 23 Студьонова Л. Названа праця. - С.52.
- 24 Там само. - С.53.
- 25 Там само. - С.57.
- 26 Там само. - С.58.
- 27 История России в XIX веке. - Том 6. - СПб., 1907. - С. 89. 28 Державний архів Чернігівської області (ДАХО). - Ф. 145. - Оп. 4. - Спр. 45. - Арк. 32.
- 29 Высочайше разрешённый II съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России // Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива» за 1896 год: - Январь - Апрель. - СПб., 1896. - С. 756.
- 30 Хижняков В.М. Названа праця. - С. 215.
- 31 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - Репринтне відтворення видання 1913 року. - К., 1990. - С. 508.
- 32 Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - С. 21.
- 33 Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. - Том 2. - К., 1992. - С. 424.
- 34 Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК України). - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 2565. - Арк. 13.

